



## РОЗДІЛ І

### СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

О. Реєнт (м. Київ)  
О. Сердюк (м. Київ)

#### ЗАГОСТРЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В ІМПЕРСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЛИПЕНЬ 1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)

Велика війна зруйнувала багато ілюзій  
потрібних і непотрібних, чесних і лукавих  
великих і малих. З незвичайною і жорстокою  
гостротою, немовби з глузуванням, вона  
розкрила багато чого, що раніше сором'язливо  
ховалося в глибинах свідомостей і душах <sup>1</sup>.

(Володимир Винниченко)

Російське суспільство напередодні Першої світової війни роздиралося суперечностями в усіх сферах громадсько-політичного, соціально-економічного й національно-культурного життя.

Процес реформування політичної системи імперії, розпочатий під час революції 1905–1907 рр., був далеким від свого завершення. Верховна влада в особі царя Миколи II та правлячої бюрократії не допускала навіть думки про створення повноправного народного представництва, перед яким уряд мав би відповідати. Внаслідок цього стосунки поміж владою і передовою громадськістю час від часу загострювалися. Визначальну роль в управлінні державою відігравало помісне дворянство, представники якого займали провідні посади в армії, поліції й усьому адміністративному апараті країни. Роль буржуазії у керівництві останньою була незначною.

На розвиток суспільно-політичного та економічного життя царської Росії негативно впливали історичні традиції. Формування капіталізму відбувалося в умовах слабкої конкуренції й владного втручання у цей процес. Суспільні суперечності в країні посилювалися переплетінням азійських і європейських рис в її розвитку <sup>2</sup>. Незважаючи на певні досягнення в модернізації економіки, Російська імперія продовжувала відставати від розвинених капіталістичних держав у виробництві продукції металургійної, паливної, машинобудівної та хімічної промисловості. Понад 90 % експорту країни становили сировина й продукти сільського господарства <sup>3</sup>. Недостатньо розвиненими залишалися шляхи сполучення, морський і річковий транспорт та портові споруди.



Напередодні війни царська імперія залишалася переважно селянською країною. 85% населення як Великоросії, так і України мешкало в сільській місцевості, 80% його займалося хліборобством. Реакційна частина дворянства, за оцінкою графа С.Ю. Вітте, який очолював послідовно вищі державні установи імперії, продовжувала дивитися на селянина, як на щось “середнє поміж людиною й волем”<sup>4</sup>. І тільки окремі представники імперської еліти вважали за корисне для держави зробити з останнього “персону”<sup>5</sup>, тобто зрівняти його у правовому відношенні з представниками інших соціальних станів.

Однак пробудження селянства від вікової сплячки залежало не від побажання правлячої верхівки, а визначалося важливими соціальними та економічними чинниками. На початку ХХ ст. в країні прискорився розвиток товарно-грошових відносин, що сприяло підвищенню ефективності й рівня агрокультури селянських господарств. У селянина зник інстинкт раба, прокидалося почуття людської гідності.

Не менше значення для розкріпачення психології останнього мало знайомство його з навколишнім світом. За повідомленням тогочасної преси, у селах Подільської та інших губерній “можна зустріти селян, які побували в Америці два рази”, щорічно “пересилаючи додому по 600 і 1000 крб.”<sup>6</sup>. Тисячі українських сільських трудівників часто відправлялися на заробітки до країн Центральної Європи. Протягом 1912 р. на сільськогосподарські роботи виїхали з імперії через європейський кордон 794 тис. чол.<sup>7</sup>

Перша світова війна привела до подальших зрушень у свідомості українського народу й зокрема селянства – основної рушійної сили майбутньої національної революції. Вона висвітлила застарілість політичної системи царської Росії, нездатність і небажання її правлячих кіл вирішувати злободенні питання життя народу.

В умовах війни більш рельєфно проявилось принизливе становище українців у складі Російської імперії. Нищення їх рідного слова та культурних надбань, цілковите руйнування господарства західних губерній України, евакуація населення на схід, яка супроводжувалася масовими епідеміями, – все це викликало тривогу громадськості краю. Особливо гнітюче враження на останнє справляло вигнання, за розпорядженнями вищого російського командування, мешканців прифронтових територій. Сотні тисяч людей вимушені були покидати напризволяще рідні домівки й відправлятися в невідоме майбутнє. Це нагадувало давнє велике переселення народів, щоправда, в зворотному напрямку – із заходу на схід. Улітку 1915 р. цей процес набрав таких масштабів, що виникла загроза самому існуванню українського етносу<sup>8</sup>.

Драматичні події війни сприяли потягу мас до освіти і рідного слова, піднесенню національної гідності. З’явилося глибоке розуміння причин занедбаного стану України. Відбувалося повернення в свідомість народу тих чинників, які історики виводять з віддаленої історичної дистанції, та поєднання їх з реаліями повсякденного життя. Саме у цьому руслі нагромаджувалися передумови національної революції. Поступово стала народжуватися нова Україна.

В пропонованій праці буде розглянуто також причини різкого погіршення матеріального становища населення останньої у роки війни, визрі-



вання й посилення недовір'я різних суспільних верств та груп її населення до влади. Відповідальним і непростим завданням історика є з'ясування стрижневої колізії соціально-економічної історії Росії: чому країна з величезними природними, продовольчими й людськими ресурсами виявилася неспроможною протягом століть покінчити з бідністю та приниженістю народів, які проживали на її території. Це питання було поставлене в імперському суспільстві ще у XIX ст. Воно все ще залишається до кінця не з'ясованим і в наші дні.

Напередодні Першої світової війни міжнародні відносини в Європі характеризувалися наявністю двох потужних військово-політичних блоків. З одного боку, Троїстий союз у складі Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, з іншого, – Троїста згода, до якої відносилася Франція, Англія і Росія.

На початку літа 1914 р. держави Троїстої згоди демонстрували світові наявність своєї солідарності й могутності. Санки-Петербург гостинно приймав англійську військову ескадру, очолювану адміралом Бітті. 11 червня з командирами її кораблів зустрічався цар Микола II, а наступного дня – голова Державної думи М.В. Родзянко. Водночас столиця Російської імперії готувалася до зустрічі з президентом Франції Пуанкаре. Обговорюючи ці події, політична преса звертала увагу на те, що держави Троїстого союзу також засвідчують свої зусилля до єднання, проявом якого стала зокрема зустріч німецького імператора Вільгельма II із спадкоємцем австро-угорського трону Францем-Фердинандом у Конопіште.

На тлі підвищеної активності дипломатії союзних держав 28 червня 1914 р. сербський студент Гаврило Принцип з націоналістичної організації “Чорна рука”, яка боролася з австрійським пануванням у Боснії, смертельно поранив Франца-Фердинанда. Як з'ясувалося пізніше, сараєвські постріли розірвали європейський мир і призвели до Першої світової війни.

Небезпека останньої спонукала пресу до роздумів. На її сторінках з'явилися прогнози щодо можливого розвитку подій, висловлювалися передбачення знаменитих в європейському масштабі пророків, шанованих у середовищі читацької публіки.

В свою чергу представники ділового світу звертали увагу на становище міжнародного грошового ринку, особливо великих бірж, надто чутливих до найменших коливань у політичній атмосфері. Про ці та інші факти повідомлялося в засобах масової інформації вперемішку із співчуттями Австрії внаслідок терористичного акту у Сараєво.

Однак невдовзі тональність російської преси стала різко змінюватися. На її сторінках почали з'являтися мотиви щодо слов'янської солідарності. Після австрійського ультиматуму Сербії, в якому Відень вимагав своєї участі у переслідуванні вбивці, газети стали висловлювати своє обурення “німецькою зухвалістю й кровожерністю”. На їх шпальтах з'явилася теза про “необхідність захисту слов'ян від домагань німецької раси”. І пересічна людина, не позбавлена здорового глузду, починала усвідомлювати, що війна не за горами. В другій половині липня темп втягування у неї людства прискорився.

12(25) липня російська імператорська Рада, демонструючи впевненість та непоступливість “німецьким домаганням”, постановила підтримати Сербію. 15(28) липня Австро-Угорщина, маючи рішучу підтримку з боку



Німеччини, оголосила війну Сербії. 17(30) липня цар Микола II віддав наказ розпочати мобілізацію запасних вікових груп. У відповідь Німеччина 19 липня (1 серпня) оголосила війну Росії, а два дні по тому – Франції. Наприкінці наступного дня Англія оголосила війну Німеччині. Отож, через непоступливість одних, зухвалість других і недостатню визначеність до певної пори третіх розпочалася крива світова драма. Політики й генерали не змогли передбачити страшні наслідки останньої. Як не дивно, пророчими виявилися думки представника німецької військової еліти, фельдмаршала фон Мольтке, який задовго до неї у своєму зверненні до Рейхстагу висловив наступну засторогу: “Якщо ця війна почнеться, ніхто не може передбачити, як довго вона триватиме та як закінчиться... Панове, це може бути Семилітня війна, може бути Тридцятилітня війна, і горе тому, хто ... перший кине сірника в бочку з порохом”<sup>9</sup>.

Українська земля у 1914 р., як і в попередні, дала щедрий урожай. Сільськогосподарські культури, навіть у північному регіоні, достигли рано. До 27 липня – дня “Палія” (святого великомученика й цілителя Пантелеймона) було закінчено збирання зернових. Ця обставина полегшила проведення подальших сільськогосподарських робіт, оскільки з 19 липня розпочалася масова мобілізація запасних і коней до армії.

Необхідно віддати належне тверезості та стриманості більшості земських часописів, які публікувалися в Україні. В їх редакціях працювало немало представників української інтелігенції з народницькими, за своїми поглядами, традиціями, які щиро вболівали за долю рідного краю, намагалися більш-менш об’єктивно донести до читача свої враження від мобілізації, яка не могла не приголомшувати своєю масовістю. Їх репортажі засвідчують, що населення розцінило початок війни як невідворотний удар тяжкої долі. На Чернігівщині, наприклад, не помічено жодних “умовних і зовнішніх виявів ентузіазму міського населення”. Не було гучних й урочистих проводів до війська. Селяни відразу ж усвідомили, що “це не японська війна у далеких та чужих краях, а війна біля порогу рідної оселі”<sup>10</sup>. Відсутність ентузіазму серед населення відзначали різні часописи<sup>11</sup>. Патріотичну риторику та заклики “кріпити єдність царя з народом” демонстрували лише представники панівних суспільних верств та прошарків переважно у містах.

Правляча верхівка імперії із самого початку війни проявляла обережність та навіть певну винахідливість в оцінках причин її виникнення. В її середовищі не могли не пам’ятати застереження досвідченого міністра внутрішніх справ П. Дурново, який ще на початку року повідомив цареві, що, коли війна обернеться нещасливим боком, “соціальна революція в її крайній формі стане неминучою”<sup>12</sup>.

На спільному засіданні членів Державної думи й Державної ради 26 липня представники як виконавчої, так і представницької влади у присутності царя наголошували на тому, що військовий вибір розв’язання міжнародних суперечок “зроблено не нами та що Росія не бажала війни”. Проте на додаток незмінно наголошувалося, що остання “буде доведена до переможного кінця”. Деякий інший мотив втягнення у війну знайшов втілення в промові самого царя: “Ми не тільки захищаємо свою честь і дос-



тойність у межах своєї землі, а й боремося за єдинокровних та єдиновірних братів-слов'ян”<sup>13</sup>. З цієї фрази виходило, що боротьба ведеться не тільки за сербів та інші народи православного віровчення, а й поляків-католиків, значна частина яких перебувала під скіпетром російського імператора.

Із затягуванням війни теза щодо невинності Росії в її розв'язанні поповнилася новими мотивами. На засіданні Державної думи 27 січня 1915 р. її голова М.В. Родзянко висловився наступним чином: “Росія не бажала цієї війни і ніколи не шукала заради неї приводу. Цю істину доречно постійно повторювали, що остаточно та безповоротно розвінчати всі зведені на нас наклепи”<sup>14</sup>. Про те й без цих пояснень “істина”, про яку говорив Родзянко, із самого початку війни знайшла відображення у кореспонденціях кмітливих журналістів.

Ще однією “істиною, яка поширювалася в той період, стала теза про збагачення сільського населення. Твердження щодо цього знаходяться у документах і матеріалах Міністерства фінансів<sup>15</sup>, заявах представників влади й хліботорговців<sup>16</sup> та в окремих кореспонденціях і газетних репортажах<sup>17</sup>. Зрештою, воно з'явилося у працях сучасних істориків<sup>18</sup>.

Аргументи прихильників цієї точки зору наступні. Село збагатилося внаслідок застосування владою “сухого закону” в роки війни, що привело до зменшення населенням витрат на горілчані напої; надання державою харчового пайка сім'ям, члени яких були мобілізовані до армії; зростання цін на продовольчі товари й відповідно заробітків у сільському господарстві. За рахунок цього в селян з'явився, мовляв, грошовий достаток та зросли їх надходження до ощадних кас.

Чи відповідають такі твердження дійсності?

Найбільшою мірою споживали горілчані напої високооплачувані трудящі. В Сполучених Штатах Америки робітник при річному заробітку 1366 крб. витрачав на спиртові напої 1,64% від останнього, а у царській Росії при заробітку 499 крб. – 12%<sup>19</sup>. Витрати на горілку на душу населення в Чернігівській губернії, наприклад, у 1912 р. становили 4,06 крб.<sup>20</sup>, а ціна однієї пляшки без торговельної надбавки дорівнювала 0,42 крб.<sup>21</sup>. Приблизно у таких же розмірах були витрати на спиртові напої на всій території дев'яти українських губерній, які входили до складу Російської імперії. Про це свідчать дані таблиці 1.

### Споживання горілки міцністю 40° в Україні за 1913 р.<sup>22</sup>

Губернії	Чисельність населення на 1.01.1914 р.	В тому числі у містах (тис. відер)	Обсяги спожитого вина в 40°	На душу (у відрах)
Волинська	4189,0	352,3	1788,5	0,44
Катеринославська	3455,5	516,5	3162,0	0,96
Київська	4792,5	863,3	3551,1	0,76
Подільська	4057,3	357,7	2348,7	0,59
Полтавська	3792,1	403,4	2049,6	0,55
Таврійська	2059,3	471,2	1417,2	0,71
Харківська	3416,8	536,4	2737,4	0,81
Херсонська	3744,6	1118,6	2817,8	0,78
Чернігівська	3131,5	336,8	1648,5	0,53
<b>Разом</b>	<b>32638,6</b>	<b>4956,2</b>	<b>21520,8</b>	<b>0,66</b>



З таблиці видно, що найбільше споживала горілки Катеринославщина – 0,96 відра на душу населення протягом року. Тут питома вага робітничого населення була найбільшою й досягла тільки у гірничозаводському районі наприкінці 1916 р. 1 млн. чол.<sup>23</sup> І навпаки, Волинська та Чернігівська губернії з найбільшою питомою вагою сільського населення дали мінімальне споживання горілки на душу населення – 0,44 й 0,53 відра. Загалом же в Україні щорічно споживалося відповідно близько 0,66 відра. За нашими підрахунками, зробленими за матеріалами Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ царської Росії, населення дев'яти українських губерній становило на 1 січня 1914 р. 32638,6 тис. чол., у тому числі в містах – 4956,2 тис. та у сільській місцевості – 27 682,4 тис. З них землеробського населення було близько 25 млн. Згідно з наведеними вище даними, вони могли витратити на горілчані напої близько 100 млн. крб. на рік. Після заборони продажі останніх у торговельній мережі витрати із сімейного бюджету, дійсно, зменшилися.

Що стосується допомоги з боку держави у вигляді продовольчого пайка сім'ям запасних, мобілізованих до армії, то вона виплачувалася, як правило грошима.\* У різних повітах сума виплат становила щомісячно на Чернігівщині, наприклад, від 2 крб. 19 коп. до 2 крб. 69 коп.<sup>24</sup> Загалом для всього селянства України остання становила кілька десятків млн. крб. Отже, говорити про якесь його збагачення завдяки припиненню продажі горілки й незначної за розмірами допомоги сім'ям запасних, мобілізованих до війська, не доводиться.

Водночас війна відразу ж завдала тяжкого удару по бюджету селянської сім'ї. Радянська історіографія акцентувала увагу в основному на становищі міського населення, висвітлювала динаміку цін у той час на споживацькому ринку. Інтереси селянства не мали належного висвітлення в історичній літературі. З цієї та деяких інших причин залишилися недостатньо вивченими зв'язки селянського господарства як з внутрішнім, так і зовнішнім ринками.

Найважливіше значення для бюджету селянської сім'ї в Україні мав збут хліба на ринку. Отримані за нього гроші були головним джерелом її купівельної спроможності, задоволення потреб членів сім'ї й господарства. Для підтвердження цієї думки наведемо у таблиці 2 дані щодо прибутку селянського господарства на Херсонщині.

Таблиця 2

**Прибуток селянського господарства в Херсонському повіті<sup>25</sup>**

Кількість землі на 1 господарство (дес.)	Прибуток від господарства у крб.	Прибуток від продажу хліба у крб.	Прибуток від продажу хліба в %
3,8	85	25	29
8,2	116	75	64
10,3	176	114	64
15,1	232	168	72
24,2	275	232	84
44,9	692	635	91

\* Зазначена допомога не була надто відчутною, але в скрутних для населення умовах війни все ж сприяла виживанню найбільш знедолених родин. Для порівняння: у роки Другої світової війни Радянська держава не надавала жодної підтримки солдатським сім'ям.



Наведені в таблиці дані були одержані внаслідок спеціального дослідження, проведеного В.Ф. Арнольдом у 1896–1899 рр. Вони засвідчують, що середній грошовий прибуток від реалізації зернових культур залежно від кількості землі коливався для одного селянського господарства від 25 до 635 крб. щорічно. Найпоширенішим у південному регіоні України було господарство розміром у середньому близько 15 дес. земельної площі. Отже, більшість селянських сімей південних губерній ще наприкінці ХІХ ст. мала дохід від продажу хліба на круг 168 крб. У господарствах заможних селян прибуток від реалізації останнього становив від 232 до 635 крб., а в малоземельних – від 25 до 75 крб.

Напередодні Першої світової війни значно зросла врожайність хлібних культур, зміцніли зв'язки селянських господарств із зовнішніми ринками, а відповідно зросли й доходи від продажу хліба. Проте війна зупинила цей процес. Вона внесла значні зміни у весь устрій селянського господарства, – констатувала земська преса. – Якщо в даний час ще важко врахувати результати цих змін, то чимдалі, тим вони будуть помітнішими. Не про розвиток селянського господарства тепер доводиться думати населенню та земству, а про те, щоб підтримати його на попередньому рівні з можливо меншим втратами, спасаючи його від загибелі”<sup>26</sup>. На жаль, цей прогноз, висловлений ще на початку війни, повністю підтвердився.

До війни Україна була одним з найбільших у світі виробників і експортерів хліба й інших сільськогосподарських продуктів. Середньорічний збір чотирьох головних зернових культур (пшениці, жита, ячменю та вівса) в 1909–1913 рр. перевищив 1071 млн., а разом з просом, гречкою і кукурудзою становив близько 1170 млн. пудів. При цьому частка найціннішої з них – пшениці – дорівнювала 412,6 млн., жита – 240 млн., вівса – понад 147 млн., ячменю – 272 млн. пудів<sup>27</sup>. Україна, маючи великі хлібні надлишки, вивозила їх у губернії Привіслянського краю, північно-західні й деякі інші регіони Російської імперії. Середньорічний експорт тільки вищеназваних зернових культур становив у 1909–1911 рр. більше 284 млн. пудів. З них до країн Західної, Центральної та Південної Європи і Близького Сходу відправлялося близько 173,4 млн.<sup>28</sup>

Для розуміння несприятливого становища, в якому опинилися українські виробники хліба із самого початку війни, наведемо дані загального експорту з Російської імперії чотирьох головних зернових культур й їх реалізації на внутрішньому ринку. За 1908–1912 рр. щорічний вивіз на зовнішні ринки пшениці дорівнював 236 млн. пудів, жита – 37 млн., ячменю – 211 млн., вівса – 65 млн.<sup>29</sup>. Водночас на внутрішньому ринку царської Росії споживання жита становило 40%, житнього борошна – 64%, пшениці – 15%, пшеничного борошна – 50%, вівса – 30%, ячменю – лише 2%. Решта хлібних продуктів задовольняла потреби селянських родин і господарств. Отже, експортними культурами були найперше пшениця й ячмінь, питома вага яких у балансі решти їх дорівнювала в Україні за п'ять передвоєнних років 64%. Щороку вони у великих обсягах відправлялися на зовнішні ринки, задовольняючи потреби селян та поміщиків у грошах.



Одним з найбільших виробників зернових культур в Україні була Херсонська губернія. За 1908–1911 рр. вивіз хліба з неї становив на душу населення: жита – 3 пуди, пшениці – 13, ячменю – 17<sup>30</sup>. В окремі роки питома вага останнього, який відправлявся з Одеського порту, дорівнювала 55% всього хлібного експорту. У 1913 р. тільки через нього вивезено 35 млн. пудів ячменю<sup>31</sup>. З українських губерній хліб відправлявся на зовнішні ринки також через Херсон, Миколаїв, Бердянськ та інші порти Чорного й Азовського морів. Близько 50 млн. пудів його вивозилося залізницями щорічно до країн Центральної Європи через подільську губернію. Річний експорт хліба з України оцінювався в 1913 р. у 235,3 млн. крб.<sup>32</sup>, що становило майже половину вартості останнього з Російської імперії.

Немалі прибутки українському селянству приносили вивіз яєць та інших продуктів птахівництва. Вартість їх експорту, наприклад, з Подільської й Харківської губерній в окремі роки досягала 12 млн. крб. Якщо прийняти до уваги, що з України у значних обсягах вивозилися на зовнішні ринки також домашні тварини, хміль, висівки, макуха, льон, коноплі та інші продукти сільського господарства, стане зрозуміло, яких величезних втрат зазнали селянські господарства в зв'язку з припиненням експорту із самого початку війни. Вони у декілька раз перевищували ті суми, які селяни могли заощадити після припинення продажу горілчаних напоїв й отримання казенних пайків.

Селянське господарство традиційно не відзначалося гнучкістю, а тому виходило на ринок, як правило, за сприянням посередників, різного роду спритних ділків, які закупували хліб по знижених цінах і тим самим зводили результати праці сільських трудівників інколи нанівець. З початком війни та припиненням вивозу гостро постала проблема збуту хліба й інших продовольчих селянських продуктів, небувало посилилася їх конкуренція на внутрішньому ринку з поміщицькими<sup>33</sup>.

В той час найбільшим споживачем хліба та інших харчових продуктів стала армія, чисельність якої безупинно зростала. Однак уповноважені Головного управління землеустрою і землеробства (ГУЗІЗ) віддавали частіше перевагу поміщицьким продуктам, які могли закупувати великими партіями. До того ж військове інтендантство традиційно харчувало армію житнім хлібом, а кінське поголів'я – вівсом. Попит на пшеницю й ячмінь з його боку був незначним. За підрахунками фахівців, восени 1914 р. залишалося близько 200 млн. пудів ячменю як "ринковий баласт"<sup>34</sup>. Наслідком цього стало небувале падіння цін на хліб на початку війни.

До війни ціни на зернові культури, наприклад, у Слов'яно-сербському повіті Катеринославської губернії були такими: на пшеницю – 1,25 крб за пуд, жито – 0,85, ячмінь – 0,75, овес – 1,05 крб за пуд. У губерніях Привіслянського краю, які входили до складу Російської імперії, вони були ще вищими: на пшеницю – 1,60 крб, – жито – 1,25 крб, ячмінь – 1,00 крб, овес – 1,05 крб за пуд<sup>35</sup>. У серпні 1914 р., в зв'язку з припиненням експорту, ціни на пшеницю в Ізюмі, Краматорську, Слов'янську та інших містах Харківщини і Катеринославщини знизилися до 0,60 крб за пуд<sup>36</sup>.





В інших регіонах України становище хлібного ринку було ще не сприятливішим для селян. У Київській, Волинській та Подільській губерніях пшениця не знаходила збуту за ціною 0,50 крб за пуд, а в деяких місцевостях остання на неї відповідно упала до 0,20 крб. Аналогічна тенденція спостерігалася й на м'ясному ринку <sup>37</sup>.

На жаль, роль держави у регулюванні продовольчого ринку виявилася на першому етапі війни нікчемною. ГУЗІЗ, на чолі якого стояв досвідчений і впливовий в урядових колах О.В.Кривошеїн, опікувався тільки тим, щоб забезпечити армію дешевим хлібом, заощадити кошти державної скарбниці. З цього приводу можна навести такий факт. Урядовий уповноважений із заготівлі продовольства для армії на Херсонщині С. Гербель та керівництво губернської земської управи визначили мінімальну ціну одного пуда ячменю у 0,75 крб. Проте Головне управління землеустрою й землеробства відповідно встановило максимум її 0,60 крб.

Враховуючи витрати на доставку і розвантаження, ячмінь закуповували в селян за ціною 57–58 коп. за пуд. Траплялися випадки, коли останні, не маючи можливості реалізувати його, продавали ячмінь на місцевих ринках відповідно за 0,40 – 0,45 крб. Заготівля жита для армії здійснювалася за ціною 0,82 крб за пуд <sup>38</sup>.

Невдовзі виявилася вся короткозорість цінової політики уряду на хлібному ринку. Представники заготівельних структур – банки, біржові спекулянти – та залежні від них дрібні посередники скуповували хліб за низькими цінами, але утримувалися від його реалізації. Така тактика призвела до надто негативних наслідків. Через нестачу зернових культур на ринку ціни на них наприкінці 1914 р. стали різко підніматися, що викликало тривогу й незадоволення населення міст та робітничих регіонів. У складному становищі опинилися як виробники хліба, так і його споживачі. Зростання цін на останній потягло за собою підвищення їх на всі продовольчі товари. На третьому році війни міський споживач втратив на користь посередників 0,10 крб на кожному фунті пшеничного хліба <sup>39</sup>.

Бездіяльність уряду в справі регулювання хлібного ринку призвела до подальшого погіршення економічного становища селянських господарств. По суті село було піддано пограбуванню такою мірою, що втрачати терпіння навіть заможні хлібороби. За наслідками сільськогосподарського сезону 1915 р. селяни Одеського повіту звернулися до уповноваженого із заготівлі хліба для армії із скаргою. “Ми послали своїх синів, – зазначалося у ній, – захищати батьківщину від навали ворогів, а сім’ї залишилися без робочих рук; грошей для найму робітників немає, господарства близькі до зруйнування... ми позбавлені можливості розраховуватися з робітниками, бо неможливо продати хліб навіть перекупникам, які відмовляються приймати його за півдарма” <sup>40</sup>.

В зазначеній скарзі зверталася увага на відсутність робочих рук. Це стало найболючішим місцем для селянських господарств. До армії за роки війни було мобілізовано з Наддніпрянської України більше 4 млн. чоловіків найпрацездатніших вікових груп. Результати перепису 1916 р.



засвідчили, що сільське населення Російської імперії порівняно з 1913 р. скоротилося на 21%. Це стало наслідком не тільки масової мобілізації до армії, а й міграції селян до міст. Прямим підтвердженням цього є те, що чисельність жінок у селах за той же час зменшилася на 14% <sup>41</sup>.

Питома вага взятих в армію по відношенню до всієї кількості працездатних чоловіків в Україні дорівнювала: по Волинській губернії – 49,9%, Катеринославській – 34,2%, Київській – 51,8%, Полтавській – 49,4%, Харківській – 49,1%, Чернігівській – 50,6%. Кількість мобілізованих на військову службу на одне селянське господарство у тих же губерніях становила: по Волинській – 0,6, Катеринославській – 0,5, Київській – 0,6, Полтавській – 0,7 Харківській – 0,7 Чернігівській – 0,7% <sup>42</sup>.

В період війни різко погіршилося становище у тваринництві. Тільки за перші її півтора року поголів'я великої рогатої худоби в Україні скоротилося на 3 млн. <sup>43</sup>.

Через нестачу робочої сили, палива і сировини різко зменшилося виробництво сільськогосподарських машин та інвентаря. Їх імпорт у 1917 р. порівняно з довоєнним 1913 р. знизився до такого рівня: простих машин – до 9,8%, складних машин – до 48,4%, плугів – до 0,8%, сівалок – до 7,6% <sup>44</sup>. В господарствах великих землевласників і селян скоротилася чисельність кінського поголів'я, що ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт. До весни 1917 р. в армію було мобілізовано з українських губерній 500 тис. коней <sup>45</sup>. Внаслідок цих та інших причин земельна площа у краї під сільськогосподарськими культурами скоротилася в 1916 р. відповідно до 1914 р. на 13,3% <sup>46</sup>. Отже, макроекономічні показники у сільському господарстві України значно погіршилися.

Постійні мобілізації призвели до виснаження ринку праці в сільському господарстві, особливо у районах Південної України, де і до війни спостерігався дефіцит робочої сили. В найгіршому становищі опинилися сім'ї, які втратили єдиного дорослого чоловіка, найчастіше – господаря. Через відсутність чоловічої робочої сили виробниче життя у них уповільнювалося, розміри господарства скорочувалися, кількість худоби зменшувалася. Виробництво продуктів обмежувалося мінімумом, необхідним для прохарчування сім'ї.

В сприятливіших умовах знаходилися незначна частина сімей, у котрих залишилися дорослі чоловіки. Вони не тільки обробляли свою землю, а й орендували її в інших землевласників. Маючи додаткові заробітки і прибутки, такі сім'ї збільшували чисельність робочої худоби й сільськогосподарських знарядь праці та робили свої господарства прибутковими. Але навіть вони не справляли на фахівців сільського господарства належного враження. “Ми не бачимо, – говорилося в одному з репортажів у пресі, – нових господарських будівель, впровадження травопілля, використання добрив. Усе господарство в розширеному вигляді ведеться без урахування перспективи” <sup>47</sup>.

Що стосується зростання вкладів у каси кредитних установ, то воно стало наслідком деяких обставин, які склалися в роки війни. Напередодні останньої одні купували землю, інші орендували її або вели торговельні операції, зводили господарські будівлі. У зв'язку з мобілізаціями до



армії чоловіків оборотність капіталу зменшувалася, а нерідко й зовсім припинялася. Частина домашньої худоби і сільськогосподарського інвентаря розпродувалася, а гроші вміщувалися в ощадні каси\* до кращих часів<sup>48</sup>. Як наслідок, за перший рік війни внески селян у кредитні товариства зросли в Російській імперії на 66,3 млн. крб., або на 34,7%<sup>49</sup>. Проте найбіднішим сім'ям не тільки не було що розміщати в ощадних установах, але вони не могли позбавитися навіть попередніх боргів. За повідомленням засобів масової інформації, грошового розміру пайка сім'ям солдаток ледве вистачало для виплати процентів з боргу від сум, взятих у кредитних установах ще до війни<sup>50</sup>.

Через нестачу робочої сили селяни не тільки відмовлялися від оренди землі, а й продавали свої наділи. За півтора року війни в царській Росії втратили землю близько 300 тис. селянських господарств. До цього їх спонукала фінансова скрута. Позики з боку держави на купівлю та оренду землі зменшилися протягом 1915 р. майже втричі. Кількість останньої, придбаної селянами через Селянський земельний банк у другому півріччі 1915 р., становила лише 32% до відповідного періоду 1913 р.<sup>51</sup> В абсолютних цифрах динаміка перерозподілу земельної власності виглядала наступним чином. За 15 місяців війни Селянським банком продано 539 тис. дес. поміщицької землі, а за такий же період перед війною – 1287 тис. дес.<sup>52</sup> Він різко скоротив придбання поміщицьких маєтків. У 1913 р. ним куплено 202 тис. дес. землі для перепродажу селянам, а в 1915 р. – лише 17,7 тис. дес. Приріст селянських земель за рахунок поміщицьких скоротився втричі. І це при тому, що ціни на землю знизилися на 30–50%. У роки війни посилювався процес концентрації її в руках спекулянтів, розпилення селянських господарств. “Якби селяни, маючи потребу у землі, були багаті, – звертав увагу своїх читачів подільський часопис, – хіба б вони упустили можливість купити землю, особливо тепер, коли вона в багатьох місцевостях подешевшала”<sup>53</sup>.

Як згадувалося вище, нестача робочої сили була особливо гострою у районах південної України. В деяких місцевостях Херсонщини й Таврії значні площі орендної землі стали перетворюватися на “дике поле”. Навіть у повітах густозаселеної Полтавщини оренда останньої скоротилася на 20–47%<sup>54</sup>. Загальне зменшення засіву ярових культур тут вдалося попередити тільки шляхом широкого використання праці жінок, підлітків та людей похилого віку<sup>55</sup>. Завдяки цьому посівна площа скоротилася у Полтавській губернії лише на 1,2%<sup>56</sup>.

“Скальпель війни” безжально зрізав кращі паростки, котрі проросли в економіці сільського господарства України напередодні її й сприяли розвитку товарно-грошових відносин, підвищенню рівня агрокультури і добробуту населення. Не маючи підтримки за кордоном у вигляді реальних коштів від експорту хліба та інших продуктів сільського господарства, вартість російського карбованця почала різко падати. Набирала темпу інфляція. Кількість грошових знаків в обігу збільшилася з 1914 р.

---

\* Доречно нагадати, що всі заощадження селян, як й інших суспільних верств Російської імперії, котрі загалом обчислювалися сумою в декілька млрд. крб., радянська держава не повернула їх власникам. Тим самим для всього населення було створено небезпечний прецедент. На жаль, дане питання до цього часу залишилося поза увагою істориків.

---

---

до 1917 р. на 414%<sup>57</sup>. За даними уряду Української Народної Республіки, восени останнього року курс карбованця дорівнював 0,10 крб довоєнного часу<sup>58</sup>.

Знецінювання його було прискорене дефіцитом товарів і предметів повсякденного вжитку. Їх питома вага на всеросійському ринку впала на третьому році війни з 69% до 51,1%, а співвідношення воєнної й мирної продукції машинобудівної промисловості становило у 1916 р. 78,3% до 21,7%. В розділі товарно-промислової продукції споживацькому ринку належало лише 29,1%, військовому відомству – 44,6%, громадським організаціям – 15,5%, урядовим установам – 10,8%<sup>59</sup>. Нестача промислових товарів масового попиту призвела до посилення спекуляції та небувалої дорожнечі. Водночас оптові ціни на біржах України на продовольчі товари виросли наприкінці 1915 р. у середньому на 56,6%<sup>60</sup>, а на зернові культури до літа 1916 р. – вдвічі<sup>61</sup>.

Однак ціни на промислові товари зростали ще стрімкіше. Їх індекс на 1 січня 1917 р. порівняно з довоєнним періодом дорівнював щодо мідкаля – 400, ситцю – 480, плугів – 520, сірників – 700, заліза – 810, взуття – 905. Наведені дані засвідчують, що суть справи була не в тому, скільки карбованців і копійок одержить сільський господар за свої продукти, а у тому, скільки придбає за них виробів із заліза, а також солі, мануфактури, сірників тощо. “Поставлене в такому розрізі питання, – резюмувала харківська газета, – приводить до парадоксальних висновків: за пуд пшениці, який коштував у 1913 р. 1,20 крб., селянин отримувал 15 пачок сірників, а в 1916 р., коли пуд пшениці коштує 2,0 крб, він може купити 4 пачки сірників та відповідно менше солі, менше заліза, менше мануфактури”<sup>62</sup>.

До війни заготівлю продовольства для Армії здійснювала інтендантська служба воєнного відомства. Постачання продовольчих товарів населенню й їх експорт на зовнішні ринки забезпечували підприємницькі організації. Роль кооперативів у хлібних операціях була незначною.

Війна кардинально змінила становище на продовольчому ринку. Головним споживачем хліба та інших продуктів стала армія, до якої було мобілізовано близько 15 млн. чол., у тому числі понад 12 млн. – із сільської місцевості<sup>63</sup>. За її постачання розпочалася гостра боротьба з боку зацікавлених у цьому верств суспільства, окремих осіб і груп.

Хліботорговці докладали зусиль до оволодіння продовольчим ринком, прагнули монополізувати постачання армії. Загалом аргументи останніх, здавалося, були досить переконливими. Вони, мовляв, мають склади, зерносховища, тару, пристрої для сортування зерна та досвідчених агентів, з давніх часів пов’язаних із селянами. Всілякі спроби посилити роль кооперативів у справі реалізації виробниками сільськогосподарської продукції монополісти вважали недоцільними і навіть шкідливими. На думку відомого хліботорговця Г.Я. Роховича, кооперативи, очолювані вчителями, священиками й селянами і позбавлені належної матеріальної бази та необхідного професійного досвіду, неспроможні вирішувати складні продовольчі питання<sup>64</sup>. Очевидно, такого погляду трималося й керівництво ГУЗІЗ. У своєму зверненні до місцевої влади з



приводу постачання армії воно визнало, що закупівля хліба дрібними партіями уявляється неможливою справою. Такий підхід до реалізації продовольства з боку керівної землеробської установи був надто небажаним як для кооперативів, так і для всього селянства.

Виробники хліба з давніх часів негативно ставилися до посередників. Через їх малювання мали збитки великі землевласники. Селяни ж, маючи справу з ними, характеризували останніх як п'явок, що живляться їхньою працею. Досвід хлібозаготівельних кампаній воєнних років тільки посилив попередні враження та сприяв зусиллям реалізувати сільськогосподарську продукцію через кооперативи.

До всього, в роки війни з'ясувалася негативна роль російського уряду у регулюванні продовольчого ринку по відношенню до українського хліборобного регіону. В першу чергу це виражалося у маніпулюванні тарифами на залізницях, за рахунок чого стримувався вихід хліба з України на певні ринки Великої Росії.

Звичайно, це й раніше не було таємницею для великих експортів. Напередодні війни вони навіть вживали заходів для пом'якшення ситуації. Але в роки останньої інформація щодо порушення інтересів українських виробників хліба вихлюпнулася на шпальти місцевої преси і, безумовно, почала впливати на свідомість населення.

Сучасні російські історики розцінюють це як "регулювання економічної конкуренції регіонів за допомогою тарифної політики на залізницях" для попередження падіння цін на хліб у центральних районах Великої Росії<sup>65</sup>. На їх переконання, така регламентація дозволяла уряду активно впливати на товарообіг та розвиток господарських галузей окремих регіонів<sup>66</sup>. Для конкретнішого уявлення щодо економічних наслідків тарифної регламентації нагадаємо, що залізницями імперії щорічно перевозилося близько 3 млрд. пудів хліба й продуктів з нього<sup>67</sup>.

Однак уряд не обмежив свої заходи маневруванням на користь виробників Великої Росії. У 1910 р. він дозволив Державному банку розпочати будівництво мережі власних зерносховищ і великих елеваторів. Спочатку в засобах масової інформації висловлювалася думка, що критеріями для визначення їхнього місцезнаходження повинні стати хлібородність регіонів та зручність вивозу зернових культур до портів. У такому разі Україна цілковито підпадала під названі критерії. Проте вирішено все було навпаки. Літом і восени 1911 р. ухвалено розпочати будівництво восьми елеваторів у Самарській та п'яти у Воронезькій губерніях. Всього ж було заплановано збудувати 84 елеватори місткістю в 58,8 млн. пудів на території Тамбовської, Воронезької, Пензенської, Симбірської, Самарської, Саратовської й Оренбурзької губерній<sup>68</sup>. Вони споруджувалися на вузлових транзитних пунктах залізничної мережі Великої Росії, значно краще забезпеченої складами і зерносховищами, ніж українські губернії<sup>69</sup>.

Здійснення цього проекту давало російським виробникам великі переваги у реалізації врожаїв, підвищувало їх прибутки. Останнє було пов'язане з особливостями реалізації хліба не тільки на внутрішньому, а й на зовнішніх ринках. Селяни не мали належних умов для його зберігання.



Щоб отримати гроші для задоволення потреб господарства і виплати податків, вони нашвидкуруч збували хліб посередникам, котрі мали зв'язки з великими експортерами. Тому найбільші партії останнього відправлялися на зовнішні ринки після збору врожаю, в другому півріччі, коли ціни на нього були найнижчими. Проте наявність елеваторів створювала можливість для маневру, давала змогу вивозити товар під час підняття цін. У зв'язку з цим офіційний рупор Міністерства шляхів сполучення пояснював, що вибір місця спорудження елеваторів передбачав експорт хліба не тільки чорноморсько-середземноморським шляхом, а й через “північні порти”. “Необхідно відзначити, – із задоволенням писав журнал, – що умови хлібних перевезень за останній час взагалі піддані змінам і залежать від розвитку зерносховищ та розширення кредиту під хлібні вантажі”<sup>70</sup>.

Напередодні війни щойно збудовані елеватори були здатні вмістити близько 27 млн. пудів хліба<sup>71</sup>. 21 травня 1915 р. Комітет по зерносховищах схвалив програму спорудження 76 їх місткістю в 62 350 тис. пудів. Разом з раніше спроектованими й споруджуваними чисельність останніх зросла до 159, а місткість становила 126 млн. пудів<sup>72</sup>. Будівництво нових елеваторів, як і попередніх, здійснювалося на території Великоросії. Щоправда, до їх переліку ввійшли такі українські губернії, як Полтавська, Харківська, Київська та Катеринославська, але з поміткою “почасти”. Влада й далі продовжувала ігнорувати інтереси виробників з України. Найбагатші на зернові культури райони Півдня і Правобережжя залишилися без підтримки держави.

Газети, які виходили на території України, не приховували свого розчарування й навіть обурення з приводу спорудження мережі елеваторів тільки на території Великоросії. “Ми ж і наша Подільська губернія, – відзначав подільський часопис, – ця “житниця” південно-західного краю і всієї держави – до цього часу не маємо не тільки зерносховищ, але про них ніхто навіть не говорить, немовби нас не існує або нам ці зерносховища непотрібні і навіть зайві”<sup>73</sup>.

Відсутність належної кількості елеваторів надто далася взнаки під час війни, коли зерно доводилося зберігати в непридатних приміщеннях, де воно нерідко псувалось. Оренда селянами складів та інших приміщень у комерційних банків і біржових спекулянтів була можливою тільки за надмірними цінами. За таких обставин земства й кооперативні товариства Херсонщини, зокрема, дійшли висновку, що єдиний шлях до спасіння землеробства – створення “мережі хлібних елеваторів на залізничних станціях та вузлових пунктах хліботорговельних районів місткістю до 10 млн. пудів”<sup>74</sup>.

Слід зазначити, що тенденція до створення кооперативами власних зерносховищ виникла ще до війни. При цьому вони зазнавали утисків з боку влади. Траплялися випадки, коли урядові установи роками не реєстрували щойно створені товариства. Чинилися також перешкоди організації в Києві центру української кооперації, практикувалися адміністративні покарання й brutальний тиск на них з боку місцевої влади<sup>75</sup>.

Незважаючи на утиски останньої, ідея кооперації знаходила



підтримку з боку селянства. Населення Васильківського повіту Київської губернії, наприклад, дійшло висновку, що, налагодивши кооперативний збут хліба, воно зможе врятуватися від скупників і спекулянтів. Такої ж думки дотримувалися члени Дзенгелівського кредитного товариства на Київщині, котрі домагалися позики для спорудження зерносховища. Без цього, на їхнє глибоке переконання, агрономічні заходи не могли дати селянам зростання прибутків <sup>76</sup>.

Весною 1915 р. в Київській губернії пожвавився рух за кооперативний збут хліба. Ряд товариств розпочав будівництво власних зерносховищ. Розглядалося також питання про об'єднання кооперативів у союзи для спорудження центральних елеваторів. З 18 товариств, які займалися збутом хліба, 10 мали власні зерносховища місткістю від 10 до 30 тис. пудів хліба, а елеватор Тальнівського кооперативу – 150 тис. пудів <sup>77</sup>. Загалом товариства Київщини у сільськогосподарському сезоні 1914–1915 рр. поставали армії хліба в обсязі 900 тис. пудів <sup>78</sup>. Повсюди усвідомлювалося значення власної ініціативи й самодіяльності. Так, ніжинське земство у взаємодії з кооперативними товариствами Чернігівщини розпочало підготовку до будівництва елеватора місткістю 500 000 пудів <sup>79</sup>. Придніпровський союз установ дрібного кредиту поставив за мету своєї діяльності створити широку мережу зерносховищ у південній Україні для збуту зернових культур. Після закінчення війни він мав намір експортувати хліб на зовнішні ринки <sup>80</sup>. Водночас товариства розпочали будівництво власних млинів, крупорушок, маслоробень та інших підприємств для переробки продукції сільського господарства.

Отже, війна призвела до занепаду сільськогосподарського виробництва, падіння довіри селян до влади і держави, пошуку ними виходу із скрутного становища. Розпочався процес звільнення селянства від опіки хижацького посередництва, що знайшло відображення в кооперативному русі й інших формах виробничої самодіяльності.

У роки війни промисловість потужно працювала на забезпечення армії військовою технікою та боєприпасами. Інтересом фронту було підпорядковано і залізничний транспорт.

Внаслідок цього, як уже зазначалося вище, виробництво товарів широкого попиту різко зменшилося. Для продовження війни витрачалися матеріальні й фінансові ресурси, що стало визначальною причиною занепаду продуктивних сил імперії. Невистачало палива, металу, сировини. Виплавка чавуну металургійними підприємствами Донбасу та Придністров'я зменшилася в лютому 1917 р. до 9,6 млн. пудів порівняно з середньомісячним виробництвом 15,8 млн. пудів у 1913 р., або на 39,2% <sup>81</sup>. Через нестачу палива і металу скоротили виробництво підприємства легкої й харчової промисловості. Ці та деякі інші причини призвели до зниження життєвого рівня робітників, службовців й інших груп міського населення.

Окрім цього, ускладнення в роботі промисловості стали наслідком мобілізації до армії значної частини кваліфікованих робітників, інженерів і техніків. У гірничій та гірничозаводській промисловості України 91 358 шахтарів, або 28,5% від усього їх кількісного складу, було відправлено на фронт уже наприкінці липня 1914 р. <sup>82</sup>. У подальшому завдяки



наполяганню гірничопромисловців мобілізації робітників, які працювали на шахтах і в металургії, в основному припинилися. Одержали відстрочку від призову на військову службу також кваліфіковані трудівники й інших підприємств, котрі виконували замовлення для армії. Проте все ж промисловість України втратила через мобілізації у роки війни більше 30% кадрових робітників.

На підприємствах вугільної та металургійної промисловості України на 1 вересня 1916 р. працювали 352,6 тис. робітників, з них – 141,9 тис. військовозобов'язаних, які повсякчасно могли бути відправлені в окопи, 79,6 тис. військовополонених, більше 40 тис. жінок і підлітків<sup>83</sup>. За такого кадрового складу гірників та металургів розраховувати на підтримання на належному рівні виробництва не доводилося.

Економічний занепад призводив до падіння життєвого рівня трудящих. Повсюдно зростали ціни на продовольчі й промислові товари, випереджаючи заробітну плату. У робітників металургійних заводів Донбасу та Придніпров'я вона становила на початку 1917 р. 57–89% від довоєнної<sup>84</sup>.

Падіння життєвого рівня трудящих відбувалося в усіх промислових містах України. У Харкові, наприклад, денна заробітна плата робітників різних професій з червня 1914 р. до 17 лютого 1917 р. збільшилася в середньому у таких розмірах: землекопів з 1,10 крб до 4,0 крб (263%), мулярів – з 1,75 крб до 5,0 (186%), ковалів – з 1,75 крб до 5,50 крб (214%), теслярів – з 1,75 крб до 5,0 крб (186%), слюсарів – з 1,70 крб до 5,0 крб (194%), столярів – з 1,65 крб до 5,0 крб (200%), штукатурів – з 1,75 крб до 5,0 крб (186%), чорноробів – з 1,20 крб до 4,0 крб (233%). Водночас ціни на продовольчі товари на ринках Харкова за відповідний період зростали більшими темпами: на м'ясо – на 400%, сало – 620%, масло вершкове – 566%, молоко – 400%, яйця – 733%, хліб житній – 166%.<sup>85</sup>

Міська дума докладала зусиль до стримання дорожнечі, здійснювала регулювання цін шляхом таксування продовольчих товарів. Такси враховували поточні ціни ринку, але були нижчими від останніх: на м'ясо – на 13,4%, на сало – 41%, на житній хліб – на 9%<sup>86</sup>. Однак вирішальну роль у ціноутворенні мав закон попиту і пропозиції: при жорсткому нормуванні товари зникали з ринку, з'являючись в інших містах, де ціни були вищими.

Дорожнеча й нестача продовольчих товарів викликали незадоволення трудящих, котре виливалося у різноманітні форми протесту проти адміністрації підприємств. Наприкінці травня 1916 р. застрайкували робітники Донецько-Юр'ївського металургійного заводу, вимагаючи збільшення заробітної плати на 35% через дорожнечу. Адміністрація підприємства частково задовольнила їх вимогу, погодившись надати прибавку розміром 0,30 крб за робочий день<sup>87</sup>. Під тиском трудящих адміністрація гірничих і металургійних підприємств Донбасу й Придніпров'я обіцяла їм підвищити заробітну плату<sup>88</sup>. Робітники Дніпровського металургійного заводу у селищі Кам'янському одержали влітку 1916 р. грошову надбавку в такому розмірі: сімейні – по 0,75 крб. за відпрацьований день, неодружені – по 0,45 крб., підлітки – по 0,20 крб., жінки – по 0,30 крб.<sup>89</sup>





У роки війни переважали економічні вимоги трудящих, спрямовані на покращення їх матеріального становища. Наприкінці 1916 р. близько половини робітників були військовозобов'язаними, які мали тимчасову відстрочку від призову. В зв'язку з цим висування ними політичних вимог загрожувало негайною відправкою на фронт. Тому відповідні форми боротьби були тоді рідкісним явищем. Статистичні дані щодо них, наведені в працях радянських істориків, не відповідають дійсності.

У найбільшій матеріальній скруті під час війни опинилися ті прошарки та групи населення, єдиним джерелом існування котрих була заробітна плата, – працівники освіти, медицини, рядові службовці. Отримуване ними жалування знецінювалося в міру зростання цін на товари і девальвації карбованця. В Уманському повіті Київської губернії, наприклад, заробітна плата вчителя становила до війни 35-40 крб. на місяць. Окрім того, земство виплачувало надбавки за стаж педагогічної роботи, брало на себе витрати за житло вчительського персоналу<sup>90</sup>. Такі умови було створено не скрізь. Однак вони все ж засвідчують відносно задовільний життєвий рівень сільської інтелігенції.

Війна різко погіршила матеріальний добробут працівників освіти, медицини, культури, тощо. Заробітна плата робітників на третьому році війни нерідко зросла втриє, а сільський вчитель отримував усе ті ж 30-50 крб. Щоб прогодувати сім'ю, він вимушений був додатково працювати на сільськогосподарських роботах<sup>91</sup>. Отже, в роки війни відбулося падіння реальної заробітної плати робітників, службовців та особливо інтелігенції, погіршилося матеріальне становище широких верств населення.

На особливу увагу дослідників заслуговують взаємовідносини влади й торгово-промислового класу. Їх аналіз дає можливість ширше розглянути корозійні процеси, які роз'їдали підвалини імперії.

З 90-х рр. XIX ст. спостерігалось помітне зростання промислового виробництва у царській Росії, а разом з ним і певного впливу підприємців на вирішення питань економічного розвитку країни. Ширилася мережа товариств фабрикантів та заводчиків. Найбільшою підприємницькою організацією в Україні була Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії, створена ще у 1874 р. В 1906 р. владою дозволено було заснувати всеросійську підприємницьку організацію – Раду з'їздів представників промисловості й торгівлі. Протягом багатьох років її очолював М.С. Авдаков, який вийшов із середовища донецьких гірничих підприємців. «Закінчилися часи, - писав ідеолог російського капіталізму П.Б. Струве, - коли промисловців можна було трактувати як «людиць», для впливу на котрих достатньо гримнути або погрозливо поворухнути бровами»<sup>92</sup>.

Маючи досить тісні зв'язки з міністерствами фінансів, торгівлі та промисловості й шляхів сполучення, підприємницькі організації намагалися впливати на вироблення економічної політики уряду і законодавчих установ шляхом розробки та подання законопроектів з акціонерного, митного, робітничого й інших питань. М.С. Авдаков у своїх виступах на зібраннях підприємців відзначав, що не було жодного питання, яке розглядалось в Міністерстві торгівлі та промисловості, по



котрому не було б обміну поглядами з керівництвом Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі<sup>93</sup>.

І все ж керівництво навіть впливових підприємницьких організацій було далеким від задоволення своїм становищем у суспільстві. Правляча верхівка імперії представляла переважно велике землеволодіння, яке з погордою дивилося на купецтво, із середовища котрого вийшла переважна більшість промисловців. При вирішенні важливих питань внутрішньої політики держави враховувалися найперше інтереси помісного дворянства – «командуючого класу», як відзначали часописи підприємницьких організацій. Через особливості історичного розвитку російського капіталізму промисловці надто залежали від замовлень державної скарбниці, а тому відносилися до влади не тільки тактовно, а й догідливо. Однак відносини між ними та правлячою верхівкою ніколи не досягали рівня відносин між владою і великим землеволодінням.

Поступово серед частини підприємців став прокидатися й набирати сили ліберальний дух, який був ненависний, за оцінкою його представників, російському «неприродному режиму та тим могутнім течіям у нашому правлячому середовищі, котрі підтримують і посилюють цей режим»<sup>94</sup>. Провідна силова установа імперії – Міністерство внутрішніх справ – та її служби пильно спостерігали за найменшими проявами лібералізму й ігнорували підприємницькі організації при обговоренні актуальних питань внутрішнього життя імперії. «Коли у минулому році була організована при Міністерстві внутрішніх справ нарада з питань представництва в земських установах, що кровно стосується промисловців, з їхнього боку, від Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії, надійшло клопотання щодо запрошення хоча б одного представника, то у відповідь було сказано, що в Міністерстві не вистачає стільців», – обурювався харківський орган гірничих підприємців<sup>95</sup>.

Керівництво організацій промисловців постійно скаржилося на майже повну відсутність їх представників у законодавчих установах імперії – Державній думі та Державній раді. В статті «Хто ми?» лідер донецьких гірничих підприємців М.Ф. Дітмар так оцінював несприятливе для них співвідношення політичних сил в одній з останніх: «Діючий виборчий закон створив аграрну більшість у Державній думі, й це відсовує на задній план питання промисловості, робить неможливим належне розуміння в законодавчих установах цих питань, а без такого розуміння немає місця творчій роботі, немає прогресу, немає життя»<sup>96</sup>.

Несприятливим для торгово-промислового класу було і ставлення до нього громадськості, яке віддзеркалювалося у засобах масової інформації самих різноманітних напрямків та відтінків. Преса аграрноконсервативних кіл звинувачувала його в надмірному збагаченні. Публіцисти з народницькими поглядами на розвиток суспільства все ще жили ілюзіями скороминучості капіталізму у Росії й зосереджувалися на відображенні негативних сторін існуючої системи експлуатації на фабриках і заводах. Проте чи не найбільші зусилля до розвінчування «магнатів промисловості та захисту інтересів народних мас» докладали газети чорносотенних організацій, керівники котрих завжди були в зв'язку з поліцей-



ським відомством. І це розглядалося як підпора правлячому режиму. «Слуги російського абсолютизму завжди полюбляли змішувати червоний колір з голубим та гримувати під революцію жандармські прагнення», – констатував вищезгаданий П.Б. Струве<sup>97</sup>. За таких несприятливих обставин часописи підприємницьких організацій закликали громадськість – внести корективи у свої погляди, стати для промисловості не «злою мачухою», а «дбайливою матір'ю».

Однак ці сподівання виявилися марними. Аналізуючи висвітлення в засобах масової інформації роботи VIII з'їзду промисловості й торгівлі, який відбувся у травні 1914 р., журнал «Промышленность и торговля» не приховував з цього приводу свого розчарування: «Питання економіки, владно висунуті життям та обговорені з'їздом, залишилися в цілому, як і раніше, мало зрозумілими для преси, а наші прагнення – чужими»<sup>98</sup>.

Дійсно, чисельність представників підприємців у вищих законодавчих установах імперії була незначною, а депутати від великого землеволодіння не проявляли особливого зацікавлення до розвитку продуктивних сил країни. Це визнавали навіть представники царської бюрократії й того ж великого землеволодіння. «Питання економічні, на жаль, чужі більшості членів наших законодавчих палат, – говорив у своїй промові в Державній раді один з її членів В.І. Гурко. – Ми з якоюсь байдужістю вважаємо їх питаннями малої вартості та навіть низької властивості. Ми охоче звертаємося до міркувань про політику, нас приваблюють широкі соціальні тези, нас цікавлять промови з викриттям тих чи інших заходів влади, але питання економічні залишають нас байдужими»<sup>99</sup>.

Слід зазначити, що серед промисловців України були представники різних національностей. Згідно з переписом населення, в 1897 р. власників підприємств 44,6% становили росіяни, 28,7% – українці, 17,4% – євреї, 3,6% – іноземці, 5,7% – інші<sup>100</sup>. Багатонаціональним складом відзначалися й управлінські структури гірничозаводських підприємств Донбасу і Придніпров'я, де були росіяни, українці, євреї, поляки, німці, бельгійці тощо. Найбільшим авторитетом користувалися О.А.Ауербах та М.С.Авдаков – представники старшого покоління гірничих підприємців. Завдяки їхній ініціативі й зусиллям була заснована і поширювала свій вплив у суспільстві Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії. Управлінську естафету від М.С.Авдакова прийняв М.Ф.Дітмар. Як керівник солідної підприємницької організації він проявив себе людиною виваженою й обережною у відносинах з провідними фігурами правлячої верхівки країни. Будучи членом вищої законодавчої палати імперії – Державної ради, М.Ф. Дітмар відстоював інтереси власників паливної та металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я. Аналіз його промов у Державній раді й статей у пресі дає підстави зробити висновок щодо його схильності до лібералізму.

Напередодні війни серед підприємців виділялися високим професійним рівнем і здібностями В.В. Жуковський та І.І. Ясюкович. Перший з них народився в родовому маєтку на Волині. Поляк за походженням і вихованець Варшавського університету, він пройшов у своїй професійній кар'єрі шлях від директора Брянського заводу в Катеринославі



до фактичного керівника Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі після смерті М.С. Авдакова в 1915 р. У середовищі торгово-промислового класу його називали «великою людиною», думка котрої завжди йшла попереду подій та шукала дедалі нових об'єктів для творчої діяльності В.В. Жуковський. Був прибічником децентралізації імперської економіки і намагався наблизити Росію до Європи. Як фахівець з фінансових питань він добре розумів позитивні та негативні сторони західноєвропейського, «арійського», за його висловленням, капіталу. Знаходячись на провідних посадах в підприємницьких організаціях, промисловець завжди залишався відданим своїй батьківщині – Польщі, за що зазнавав нападок з боку крайніх російських націоналістів у Державній думі – М.Є. Маркова, В.М. Пуришкевича й ін.<sup>101</sup>

Не менш колоритною особистістю був і поляк І.І. Ясюкович – директор величезного Дніпропетровського металургійного заводу та директор-розпорядник Південноросійського Дніпровського металургійного товариства, яке спершу мало назву Товариства Варшавського сталеплавильного й рейкового виробництва. Водночас він займав провідні посади в правліннях ряду об'єднань промисловців та фінансових установ.

Із самого початку своєї діяльності на посаді директора І.І. Ясюкович зарекомендував себе прибічником західноєвропейського стандарту вирішення соціальних проблем. Управління підприємством докладало певних зусиль для задоволення життєвих потреб робітників, службовців і навіть навколишнього населення. У заводському селищі було відкрито училище й школу, де навчалася 1800 дітей трудящих. За ініціативою Ясюковича збудовано заводську лікарню, бані, притулок для дітей, пологовий будинок і храми різних християнських конфесій - православної, католицької й лютеранської. Засновано також кооператив для забезпечення робітників та службовців доброякісними продуктами за помірними цінами, яхт-клуб для занять трудящих і бібліотеку, в якій налічувалося 7 тис. книг та журналів, тощо<sup>102</sup>.

На початку ХХ ст. гірничозаводська промисловість України зіткнулася із значними труднощами. Це знайшло відображення в скороченні капіталовкладень для відкриття нових виробництв, звуженні внутрішнього ринку, зменшенні доходів. За 1907-1911 рр. середній прибуток вугільних шахт становив 3,62%, а, наприклад, у Німеччині – 11,27%<sup>103</sup>. Різко загострилася конкуренція на всеросійському ринку металів, в ході котрої урядові установи підтримували, як правило, відповідні підприємства, розташовані на території Великої Росії. Розпочатий у 1909 – 1910 рр. перегляд тарифів на металургійну продукцію загрожував цілковитим припиненням перевезення «південного чавуну на далекі відстані». Таку політику гірничопромисловці Донбасу і Придніпров'я розцінювали як «тарифну репресію» й звинувачували уряд у штучній затримці розвитку південної металургії<sup>104</sup>.

Не сприймала більшість гірничих підприємців Донбасу та Придніпров'я і політики великодержавного шовінізму, котрий посилювався в російському суспільстві, й нагнітання чорносотенними колами міжнародної ворожнечі. Гострий осуд з їхнього боку викликало також



заснування, за проектом П.Балашова, Всеросійського національного товариства гірничих інженерів та гірничопромисловців. У статті М.С. Авдакова цей проект розцінювався як прагнення уряду «впровадити націоналістичні засади в галузі гірничої промисловості»<sup>105</sup>.

Суперечки поміж підприємцями і владою не припинялися й у роки війни. Остання вимагала величезних фінансових та матеріальних ресурсів. Втративши значні знаходження до бюджету через введення «сухого закону», уряд запровадив нові податки – військово-прибутковий, на відправлення залізничних вантажів й ін. З урахуванням акцизів на цукор, розширення об'єктів промислового обкладення, підвищення портового збору загальна сума зростання податків, за підрахунками підприємців, становила не 635 млн. карб., як зазначав «Вестник финансов», а близько 1 млрд. карб.<sup>106</sup>.

Підприємці звертали увагу уряду на непропорційне оподаткування промисловості та великого землеволодіння. Згідно з урядовими даними, загальна вартість землі на території 52 губернії Європейської Росії становила у 1906 р. 16 650 млн. карб. Навіть за поміркованою нормою податок мав би становити 29 970 тис. карб., а не 13 370 тис., як це було в дійсності. Уряд мотивував занижений податок «ускладненнями землевласників через недорід і важке економічне становище країни». Цими ж мотивами визначалась урядова політика у наступні роки.

Однак, на переконання підприємців, податкове обкладення взагалі не відповідало розмірам власності та прибутків, а «командуючий клас» ухилявся від сплати земельного податку в належних розмірах. За їх підрахунками, при зростанні обкладень у зв'язку з війною на 50% він мав становити 60 млн., карб., а не 20 млн., як це визначалося в бюджеті на 1915 р.<sup>107</sup>. Отже, уряд звинувачувався у несправедливому розподілі податкового тягара і наданні невиправданих пільг великому землеволодінню.

До чинників, котрі хоча й опосередковано, але негативно впливали на підприємницьку активність, слід віднести досить високі доходи з цінних паперів. У середньому вони становили 5,75%, а під заставу нерухомості – 8-10%. Тим самим створювалися умови, коли, за висловленням вище згаданого В.І. Гурка, «лежачи на боку та озброївшись лише ножицями, можна одержувати прибутки більші, ніж у промисловому підприємстві»<sup>108</sup>. До того ж, під час війни різниця в доходах заводів і фабрик галузей промисловості була надто великою. Підприємства металообробки й торговельні фірми отримували набуток, а в інших галузях промисловості заводи та фабрики інколи навіть банкрутували. І це вкрай негативно позначалося на загальному стані народного господарства.

Підприємці були дуже незадоволені транспортно-залізничною політикою уряду на території України та прилеглій до неї Області Війська Донського. Вони вважали, що останній, будуючи нові залізниці в цьому регіоні, виходив переважно з міркувань стратегічного характеру й недооцінював значення економічних чинників. Це призводило до величезних втрат у промисловості протягом тривалого часу. З цього приводу друкований орган гірничих підприємців ще до війни наводив слова



голови імператорського Технічного товариства В.І. Ковалевського, який з давньої пори був однодумцем М.С. Авдакова. Залізниці, – говорив він, у своїй доповіді на засіданні товариства, – глибоко змінюють наявні економічні відносини. В сфері матеріальної культури вони є найбільш могутнім творчим чинником. Але є два способи застосування цього могутнього чинника – спосіб американський, котрий створює за допомогою рельсових шляхів життя і рух там, де вони відсутні, та спосіб російський – затримувати розвиток життя там, де воно вже є й рветься вперед <sup>109</sup>.

В роки війни становища на залізницях України весь час погіршувалося. Це було наслідком як їх недостатньої провозоспроможності та нестачі рухомого складу, так і зміни напрямків перевезення вантажів. Багаторазове збільшення армії й потреби фронту сприяли спрямуванню озброєння, боєприпасів та продовольчих потоків у західному напрямку, де розташувалися великі військові угруповання, а донецьке мінеральне паливо – до Москви і Петрограда, де перебували підприємства металообробки, вироблялася воєнна техніка. До такого повороту вантажопотоків залізниці України не були готові.

В зв'язку з цим часописи підприємницьких об'єднань констатували, що «південний регіон» завжди залишався пасинком Міністерства шляхів сполучення. Дійсно, на 1 січня 1912 р. на 100 кв. верст території припадало залізничних колій у середній смузі Великоросії й Прибалтики 2,4 версти, в Московському промисловому районі – 2,3 у Литовсько-Білоруському – 2,2, а в Україні та прилеглій до неї Донецькій області – 1,9 версти. Ще гіршими були показники для України\* і суміжної Донської області\*\* з точки зору чисельності населення. На 10 тис. мешканців припадало залізничних колій: у Фінляндському регіоні – 10,2 версти, в Прибалтійському – 7,4, у Петроградському – 5,1, в Литовсько-Білоруському – 4,7, у Нижньому Поволжі – 4,0, в Україні з Донською областю – 3,7 версти <sup>110</sup>.

Таке становище викликало тим більший подив фахівців, що на території України був найбільший вантажообіг в імперії, враховуючи перевезення мінерального палива, металів й інших гірничозаводських матеріалів, а також хліба до портів Чорного та Азовського морів, сировини для цукрових заводів тощо. На нараді з питань економіки, яка відбулася в Одесі 17-18 жовтня 1915 р., було наведено підрахунки секретаря Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі. Згідно з ними, за період 1908–1912 рр. мережа залізниць в європейській Росії збільшилася на 3,46%, а в Україні – на 1,05%. У такій же пропорції, іронізував журнал промисловців, енергія залізничного відомства спрямовується в південний регіон Росії весь час <sup>111</sup>.

Отже, гальмування урядовими установами промислового розвитку України здійснювалося послідовно і систематично, що загострювало суперечності між владою, з одного боку, та промисловцями й усім населенням регіону – з другого.

\* Донська область враховується через розташування на її території значної кількості гірничозаводських підприємств.

\*\* На території дев'яти українських губерній протяжність залізничних колій становила у 1913 році 11714 верст.



Війна завдала величезних збитків населенню прикордонних територій України. Кінське поголів'я, наприклад, у Кам'янецькому і Проскурівському повітах Подільської губернії скоротилося наполовину. В Ковельському, Володимирському й Луцькому повітах Волині господарське життя майже припинилося. Худоба селян та поміщиків була евакуйована або закуплена за півдарма армійськими заготівельниками. У 1916 р. на території Волинської губернії залишилося лише 46,7% довоєнного поголів'я рогатої худоби<sup>112</sup>. “Евакуація населення з прифронтових районів, постійні реквізиції з боку військ призвели до ліквідації всяких запасів зерна і фуражу”, - визнавав губернатор Подільської губернії Мякінін<sup>113</sup>.

Під час війни військові й цивільні власті широко практикували примусове залучення селян українських губерній для риття окопів, спорудження мостів та відновлення шляхів сполучення.

Для проведення цих робіт вони залучалися разом з тягловою силою, возами й необхідним інвентарем. Загальна потреба у робочій силі у прифронтових районах становила близько 1 млн. осіб.<sup>114</sup> Навіть друковані органи підприємницьких об'єднань, котрі полюбляли бідкатися на тягар війни для тих чи інших галузей промисловості, визнавали, що сільське господарство зазнало найбільших втрат. Селяни не мали жодних пільг для одержання відстрочки по призову до діючої армії та були піддані “безладним реквізиціям коней і рогатої худоби за низькими цінами”. Врожай 1915 р. був також реалізований “за неймовірно низькими цінами”<sup>115</sup>.

Брутальні дії по відношенню до сільського населення були використані опозицією для викриття правлячого режиму. Відомий на той час діяч кадетської партії А.І. Шингарьов у своїй промові в Державній думі від 17 березня 1916 р. змалював картину зловживань під час реквізицій селянської худоби, коней тощо<sup>116</sup>. Селянам не виплачували належних грошей за їх працю, тяглову силу й транспорт, мобілізовані для проведення робіт у прифронтовій зоні. Все це доповнювалося вакханалією розкрадання та інших злочинів з боку російської бюрократії. Останнє було сумною і давньою традицією, яка тільки посилилася в роки війни. Наведені Шингарьовим аргументи й факти знаходили підтвердження у місцевій пресі. За її даними, протягом літа 1915 р. населення Волинської, Подільської та Київської губерній втратило внаслідок евакуації майже мільйонне стадо великої рогатої худоби, котре було вивезене і перегнане на території Харківщини й суміжних з нею губерній Великоросії. Всі спроби власників останньої одержати допомогу від держави шляхом кредитування виявилися марними. Кредити були надані тільки синдикатському об'єднанню великих землевласників, представники якого почали скуповувати селянську худобу за “ненормально низькими цінами”<sup>117</sup>. Отже, суспільство було вражене тяжкою недугою зловживань.

Ще більшим лихом для населення прикордонних територій стало біженство, а з літа 1915 р. і масові депортації його. Вони надто вплинули на свідомість сучасників, вразили їх своєю жорстокістю з боку вищого російського командування. Засоби масової інформації з міркувань можливих цензурних утисків використовували слово “вигнанці”. Це була



воістину народна драма, яка мала відношення до мільйонів людей різних національностей – українців, поляків, німців, євреїв, литовців, латишів, естонців й інших народів. Деякими сучасними істориками розпочато аналіз природи депортацій. На їх переконання, останні були проявом не тільки воєнної необхідності, ксенофобії та антисемітизму, й політики, спрямованої на реалізацію російської “етнічної однорідності”, особливо на території національних окраїн”<sup>118</sup>. Ознаки такої політики проявляються задовго до війни, коли військовими фахівцями аналізувався “племінний склад населення імперії”<sup>119</sup>. В роки війни царська влада поширила відпрацьовану “політику” і на території, котрі переходили під її контроль, а найперше – на Галичину, яка стала об’єктом нового погляду на населення та способи впливу на нього<sup>120</sup>.

Перші біженці з’явилися з початком воєнних дій у Привіслянському краї через страх мешканців опинитися на території, окупованій військами противника. Вони ховалися в навколишніх лісах, сподіваючись невдовзі повернутися до рідних домівок. Незначна частина біженців з’явилася в Києві й інших містах України.

Ситуація круто змінилася після прориву німцями лінії фронту між Горлицею і Тарновом у травні 1915 р. та відступу російських армій. На початку червня 1915 р. російським військам Ставка віддала наказ, згідно з котрим залишена територія “повинна бути перетворена в пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло становити для ворога певну цінність”. Розпочалося масове виселення людей, у першу чергу чоловіків від 17 до 45 років<sup>121</sup>.

В ряді місцевостей, як-от у Галичині, депортації супроводжувалися реквізиціями продовольства. Кількість біженців та вигнанців з цього краю становила близько 100 тис. осіб<sup>122</sup>.

Російське командування, прикриваючись гаслом “рятування єдиновірних братів”, змусило жителів Холмщини переселятися у внутрішні губернії імперії. З 491 706 українців регіону більше 300 тис. осіб. було вигнано з місць постійного проживання<sup>123</sup>. В серпні 1915 р. відбувалися масові депортації із стоверстної прифронтової смуги Волинської й Подільської губерній, які супроводжувалися примусовою евакуацією всього населення від 12 до 50 років, знищенням запасів продовольства та конфіскацією коней і великої рогатої худоби<sup>124</sup>. Мешканці сіл та міст Волині, схопивши торби із сухарями, а хто зміг – і домашню худобу, вимушені були покинути рідні місця проживання<sup>125</sup>.

Найбільші потоки біженців та вигнанців направлялися товарними поїздами через Київ, Харків і далі в губернії Великоросії. Бували дні, коли на пунктах харчування Києва скупчувалися до 15 тис. осіб. У вересні 1915 р. на розподільнику Балашовського залізничного вокзалу Харкова було зареєстровано понад 46 тис. біженців та вигнанців. Серед них виявлено 320 осіб, котрі захворіли на холеру, а всього в місті зареєстровано 522 випадки цієї хвороби. Половина хворих померла<sup>126</sup>.

Ще в гіршому становищі знаходилися біженці, які рухалися за допомогою гужового транспорту або пішки. Через осінню негоду серед них поширювалися хвороби. Найбільше потерпали діти, котрі загубили у





дорозі своїх батьків і родичів. Нестача харчів, одягу, взуття й епідемії призводили до масової дитячої смертності. За свідченням очевидців тих подій, неможливо передати словами навіть незначну частину того горя, сліз та страждань, які супроводжували вигнанців.

2 жовтня 1915 р. в газеті “Черниговская земская неделя” було надруковано передову статтю під заголовком “Чи потрібно втікати?” У ній містилася інформація про становище населення на окупованих німцями територіях. Поляки, литовці, латиші й естонці, сховавши хліб і заривши скарби в землю, залишалися, де тільки можливо, на своїй землі. Населення вчасно зібрало врожай, а діти продовжували навчання у школах. Усвідомивши загрозу існуванню українського етносу, газета звернулася з палким закликком до населення не покидати рідної землі, зберегти те, що створювалося віками руками й розумом дідів та пращурів. “Якщо ми кинемо тепер свої села, – наголошувалося в передовій статті, – ми перетворимо свій край у пустелю, ми вчинимо великий гріх перед онуками і правнуками нашими”.

Як зазначалося вище, основні потоки біженців та вигнанців спрямовувалися в губернії Великоросії. За даними Тетянинського комітету, для надання допомоги потерпілим від воєнних дій на території 45 губерній Європейської Росії у січні 1916 р. було зареєстровано 2 706 309 осіб. Певна частина їх залишилася на території України: в Катеринославській губернії – 22 487, у Харківській – 74 647, у Чернігівській – 35 432, разом – 334 766 осіб<sup>127</sup>. Однак наведені дані є далеко не повними, оскільки не враховано чисельність біженців і вигнанців в інших українських губерніях.

Війна з усіма її проявами варварства й жорстокості сприяла посиленню національної свідомості українців.

Вона стала нескінченим джерелом тривоги мільйонів людей за долю рідних та близьких, котрі знаходилися у діючій армії. Це глибоко вплинуло на масову свідомість народу, на ставлення його до навколишнього світу.

Посилився потяг до освіти, засобів масової інформації й серйозної літератури. На сільських сходках Полтавщини приймалися постанови про збір грошей на передплату газет. Із сіл Зіньківського повіту селяни приїжджали за 6-7 верст, щоб ознайомитися з “новинами про війну”, оскільки місцева управа започаткувала з 18 серпня 1914 р. безплатні випуски телеграфних повідомлень щодо подій на фронтах. Мешканці Бахмутського повіту Катеринославської губернії скаржилися на відсутність бібліотек, а Охтирського повіту Харківської губернії – преси в останніх. Селяни повсюди збирали гроші на передплату газет, які “зачитувалися до дірок”<sup>128</sup>.

У той період влада завдала страшного удару по українській пресі. На другий же день після оголошення війни в Києві було закрито газету “Рада”, а слідом усі 14 періодичних видань, у тому числі “Літературно-науковий вісник”. У Москві зупинено “за шкідливий напрямок” публікацію популярного часопису “Тепла роса”. Аналогічні акції царська влада вчинила в Одесі, Харкові, Полтаві та інших містах регіону. Підсумком цього погрому стало розпорядження уряду від 9 січня 1915 р.,



яким заборонялася публікація всіх без винятку українських періодичних видань <sup>129</sup>. В.К. Винниченко пізніше відзначав, що “українство не могло пожалітись на поміркованість політики російського монархічного уряду щодо України. Всі форми утиску, експлуатації й нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, всьому характеру урядування царизму, щодо українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскуванн” <sup>130</sup>.

За обставин, котрі склалися внаслідок гоніння на українську пресу, об’єктивним джерелом інформування населення регіону залишалися часопис “Украинская жизнь”, що виходив у світ російською мовою, та деякою мірою російськомовні земські видання, у котрих, як зазначалося вище, працювало немало патріотів рідного краю. Аналіз цих видань засвідчує, що зокрема “Украинская жизнь”, очолювана одним з керівників української соціал-демократії С.В. Петлюрою, відіграла величезну роль в інформуванні населення. Матеріали, що розміщувалися на сторінках цього видання, стали своєрідними дороговказами для частини співробітників земської преси в Україні, які або передруковували їх, або підготовляли власні інформації у дусі петлюрівського часопису, котрий виходив у Москві. Тим більше, що в ньому друкувалися статті й інформації відомих представників науки і культури різних національностей – В. Винниченка, С.Є. Єфремова, академіка Ф.Є. Корша, А.Є. Кримського, харківського професора Сумцова, О.О. Русова, С.Ф. Русової, В. Прокоповича та ін.

Часопис знайомив читачів з наслідками погромів у сфері української культури, здійснених під егідою Міністерства освіти, очолюваного Л. Кассо. Так, у тридцяти шкільних бібліотеках Київського повіту було вилучено всі без винятку книги українською мовою, які налічували 20% загального фонду. Те ж сталося в інших регіонах України. Уманське земство звернуло увагу громадськості, що політика Міністерства освіти призвела до повного знецінення бібліотек повіту. Вилучалися навіть надруковані українською мовою популярні брошури, зміст котрих допомагав селянам засвоювати передові методи агрикультури. На території Київської губернії було ліквідовано ще і сто “павленківських бібліотек”, а значну частину їхнього фонду українською мовою знищено <sup>131</sup>. Аналогічні варварські заходи здійснювалися й в інших губерніях України.

В історичній літературі погляди Петлюри на початку війни аналізувалися переважно у світлі його статті “Війна і українці” від 30 липня 1914 р., в якій він стверджував, що українці виконують свій обов’язок перед Російською державою у війні. Одні дослідники критикували Петлюру через відсутність у ній антивоєнної спрямованості, інші виправдовували, розцінюючи наведені аргументи як спробу попередити прищеплення українцям “ярлика зрадництва та сепаратизму”. Т. Гунчак дійшов висновку, що Петлюра “писав свою статтю, виходячи не з політичного опортунізму, а з власного глибокого переконання, остільки він, як соціал-демократ, обстоював думку, що Україна разом з іншими народами



здобуде свої права в Росії, перебудованій на демократичний лад”<sup>132</sup>.

Однак важко погодитися з тим, що С.В. Петлюра вірив на початку війни, навіть з урахуванням програмних положень УСДРП, у перебудову монархічної Росії “на демократичний лад”. До того ж він значно менше переймався міркуваннями доктринерського характеру, ніж інші керівники української соціал-демократії. На наш погляд, С.В.Петлюра намагався найперше забезпечити від розгрому свій часопис і легальні умови діяльності тих політичних та культурних сил, котрі згрупувалися навколо нього у відповідальний період життя українського народу. Часопис і далі продовжував виходити в світ, залишаючись осередком впливу на українців. Окрім цього, С.В. Петлюра намагався використовувати й загальноросійську пресу для викриття варварських заходів влади та впливу на прогресивну громадськість. Для газети “День” він, зокрема, підготував статтю про становище українського друкованого слова. Тепер цієї преси, – зазначалося в ній, – немає. Українські періодичні видання одним розчерком пера зметені з поверхні суспільного життя, і, таким чином, весь народ позбавлений природного висловлення своїх думок, устремлінь і сподівань, позбавлений можливості прийняти участь у вирішенні тих складних і болючих завдань, які постали перед нами внаслідок подій останнього часу...”<sup>133</sup>.

Міжнаціональні стосунки в царській імперії С.В. Петлюра розглядав у значно широкотому контексті, якщо порівнювати з вищенаведеним висловлюванням В.К. Винниченка. На його переконання, гострота міжнаціональних суперечностей у Росії визначалася не тільки урядовою політикою, а й була породженням синдрому імперськості етнічних росіян. Підставою для такої оцінки стало ігнорування ідентичності українського народу боку представників широкого спектру політичних партій та громадських організацій імперії. Зокрема, керівництво опозиційних до влади в роки війни кадетів, котрі рекламували себе як партію народної свободи, не висловило жодних заперечень у зв’язку з репресіями влади проти української преси. В листі від 22 липня 1915 р. до лідера кадетів П.М. Милюкова С.В. Петлюра гостро критикував останнього за те, що він замовчує в своїх думських промовах українське питання. “Ваше мовчання, – писав Петлюра, – справило на нас гнітюче враження... Не виступивши на захист скривджених прав цілого народу, замовчавши неприступний факт заборони говорити на рідній мові і спілкуватися нею національно свідомому суспільству, Ви немовби санкціонували існуюче становище... Очевидно, національно забезпеченні росіяни, хоча б вони теоретично відстоювали права пригноблених народів, у тяжкий для цих народів час не хочуть їм допомогти і не хочуть полегшити становище голодного, обірваного і національно приниженого народу”<sup>134</sup>.

Причини байдужості етнічних росіян до прав уярмлених царизмом народів громадськість пов’язувала з тим, що “державний народ не пізнає національного питання на власній шкурі”. “Йому чогось надуманим, чогось зумисне вигаданим здаються всі розмови щодо “мовних прав”, “національної само визначеності”, “національної автономії” тощо. Йому добре відомі “болі” політичні, “болі” соціальні, він їх добре



розуміє й на них завжди готовий відгукнутися, але “болі” національні – що це таке? З-за чого тут, власне, клопочуться?” – писав у часопису “Голос юга” професор Гредескул<sup>135</sup>. Отже, ментальність панівного в імперії етносу полегшувала репресивні урядові заходи у національній політиці.

Завдяки пресі населення отримувало певну інформацію про життя на землях Буковини і Галичини “за прикордонними стовпами Подільської та Волинської губерній, яким судилося долею стати головним театром воєнних дій”. З великим інтересом наддніпрянці дізнавалися, що там проживає народ “такий же точно, як у Подільській, Київській або Чернігівській губерніях”<sup>136</sup>. Висловлюючи враження від знайомства з Галичиною після захоплення її царськими військами, журналіст з Чернігівського часопису відзначав: така сама, що і в нас, українська мова, те саме влаштування селянських хат, дворів й усєї системи господарювання; той же чин літургії у греко-католицьких храмах, що і в православних церквах<sup>137</sup>.

Водночас часопис звертав увагу читачів на суттєві відмінності у житті цих земель, котрі в другій половині XVIII ст. були приєднані до Габсбурзької імперії внаслідок змови між урядами Росії, Австрії та Пруссії. Виявилось, що буковинці й галичани знаходяться у сприятливішому правовому і культурному полі, ніж наддніпрянці. В Буковинському сеймі 40% депутатів становлять українці відповідно до питомої ваги їхнього населення. Тут давно впроваджено обов’язкове та безкоштовне початкове навчання, яке у селах здійснюється українською мовою. Остання панує у бурсах, в одній з гімназій у Чернівцях і на деяких факультетах університету<sup>138</sup>. Цікаві дані щодо українського населення Буковини – нащадків слов’янського племені тиверців – наводив також київський часопис. 43% мешканців багатонаціонального краю, за його даними, становлять українці – русини. Двісті з чотирьохсот шкіл у сільській місцевості – українці. Сім видавництв у краї друкують часописи й книги виключно цією ж мовою, а громадське життя відзначається наявністю широкої мережі наукових, спортивних, музичних та особливо кооперативних товариств<sup>139</sup>.

Висвітлення радянською історіографією суспільно-політичного й економічного розвитку Австро-Угорщини, а тим більше українських земель, котрі перебували в її складі, відзначалося тенденційністю та упередженістю, і це було започатковано ще періодикою царської Росії. Остання найчастіше характеризувала Габсбурзьку монархію як “клаптикову імперію”, позбавлену перспектив розвитку. Зникнення цієї багатонаціональної держави з політичної карти Європи внаслідок поразки й розпаду наприкінці Першої світової війни залишило в пам’яті наступних поколінь наведену вище оцінку. Проте дослідження західних істориків – Девіза Гуда, Ричарда Рудольфа та інших – довели протилежне.

На початку XX ст. Габсбурзька імперія була однією з європейських держав, розвиток якої відзначався значним динамізмом. За 1870–1914 рр. середньорічний подушний соціальний продукт у доларах США по курсу 1960 р. становив у грошовому вираженні: в Австро-Угорщині – 1,45, у Німеччині – 1,51, в Франції – 1,06, у Данії – 2,19, у Швеції – 2,39,



в Англії – 1,0, в Італії – 0,81, а у Росії – лише 0,62. Отже, за темпами економічного зростання Габсбурзька імперія була попереду переважної більшості європейських країн і поступалася тільки Німеччині, Данії й Швеції. На її території було створено таку промислову інфраструктуру, що Російська імперія була б щаслива, маючи щось подібне <sup>140</sup>.

Протягом тривалого часу сільське господарство Австро-Угорщини перебувало в скрутному становищі. У Галичині та Буковині велика земельна власність знаходилася в руках переважно польського панства. На одне селянське господарство припадало у середньому 3,5 дес. землі. Народжуваність значно переважала смертність, що призвело до аграрного перенаселення й масової еміграції надлишку робочої сили до Америки. Проте і в сільському господарстві були помітні зміни у прогресивному напрямку. Відбувався перехід від зернового господарства до скотарства та впровадження спеціальних сільськогосподарських культур, зростала продуктивність землеробства. За чисельністю коней, великої рогатої худоби і свійської птиці на 100 мешканців Галичина з Буковиною значно переважала Австрію, Сілезію й інші частини Габсбурзької монархії. Новоприбулі з Великоросії чиновники та офіцери дивувалися низькому рівню цін на продукти тваринництва. Попри наведені успіхи в економічній, соціальній і правовій сферах національне питання продовжувало загострюватися, що, зрештою, й призвело до розпаду Австро-Угорщини.

В контексті висвітлення проблематики даної праці важливим є питання щодо шляхів вирішення складних проблем у сільському господарстві Галичини та Буковини. Його аналіз показує, що успіхи були досягнуті внаслідок демократизації суспільства, прогресивного правового регулювання господарських відносин, підвищення рівня національної свідомості українців і творчої самодіяльності на цій основі сільського населення. Для дрібних сільськогосподарських виробників Наддніпрянської України досягнення Галичини були надто спокусливими, й місцева преса не приховувала цього. “Прискорений темп культурного розвитку за останні 20-30 років провів різку грань між цією “провінцією Європи” та спорідненими з нею суміжними Подолією й Волинно”, – писав харківський часопис і закликав читачів вивчати, використовувати та зберігати культурні досягнення галицьких українців <sup>141</sup>.

Які ж були конкретні переваги галицьких селян, котрі не мали ні багатих степових земель Причорномор’я, ні просторих і родючих ланів Полтавщини, Харківщини й інших регіонів Наддніпрянщини?

Галицьке селянство було представлено як у столичному парламенті, так і в крайовому сеймі, що сприяло політичному, економічному та культурному розвитку краю. Важливим етапом у відродженні сільського господарства регіону стала активна діяльність товариства “Просвіта”, яке розгорнуло широку видавничу, просвітницьку й культурну роботу. Воно організувало свої філії у селах, почали проводити лекції, організовувати каси дрібного кредиту для селян, які крамниці для забезпечення населення товарами повсякденного попиту. Зусиллями цих філій було організовано 1800 дослідних полів, що сприяло поширенню передових методів обробки землі, підвищенню рівня агрикультури <sup>142</sup>.



У 1912 р. “Просвіта” налічувала в Східній Галичині 13 тис. членів і мала власний бюджет у 690 тис. крон та фінансові стосунки з банками “Руська щадниця”, Земельним і страховими товариствами “Дністр” та “Карпатіця”, які кредитували кооперативи. Товариство організовувало курси з питань ефективності сільського господарства з чисельністю слухачів близько 64 тис. у 758 селах <sup>143</sup>. Діяльність кооперації завдяки зусиллям “Просвіти” була поєднана з освітою народу. “Вся Галичина, – повідомлялося в пресі, – покрита народними домами, бібліотеками й читальнями, а кооперативи значною мірою сприяють виникненню цих культурних установ” <sup>144</sup>.

У 1911 р. в Галичині налічувалося 3 788 товариств, у тому числі 1116 кооперативів місцевих українців у сільській місцевості. За чисельністю останніх регіон посів друге місце в державі після Чехії. Видатну роль у кооперативній системі Галичини відіграло товариство “Сільський господар”, яке організувало в селах курси, виставки, створило на селянських землях за допомогою своїх осередків понад 14 тис. показових полів <sup>145</sup>.

Прискореному зростанню мережі відповідних товариств сприяв ряд факторів: по-перше, високий рівень національної свідомості населення, що став наслідком просвітницької діяльності галицької інтелігенції; по-друге, створення кооперативних союзів і об’єднань у масштабі всього краю; по-третє, законотворча й фінансова підтримка з боку виконавчої та представницької влади. Внаслідок цього підвищився матеріальний добробут населення. Це сталося за рахунок зростання ефективності сільськогосподарського виробництва й зменшення до мінімуму посередницького баришу, який продовжував і далі залишатися справжнім лихом для селянства Наддніпрянської України.

У роки війни Східна Галичина випила гірку чашу принижень та страждань, стала своєрідним яблуком незгоди в боротьбі сусідніх держав і різних політичних сил. На її території відбулося реальне випробування царської політики у слов’янському світі, основні постулати якої відпрацьовувалися на протязі багатьох поколінь.

Відомий російський дипломат та філософ К. Леонтьєв свого часу вбачав майстерність дипломатії Катерини II в умінні переслідувати власні інтереси, виокремлюючи їх з потреб слов’янства й підкоряючи світ останнього вирішенню імперських завдань <sup>146</sup>.

На початку ХХ ст. російська політика взагалі була позбавлена будь-яких філантропічних міркувань щодо слов’янських народів, розглядаючи їх лише як матеріал для здійснення великодержавних імперських планів. “Слов’янство – дармова сила супроти германізації Балкан, – цинічно говорив П.М. Милуков, – і цю силу треба використати”. З приватних бесід лідера кадетської партії з’ясувалося, що слов’янство потрібне лише для подальшої експансії Росії, захоплення нею чорноморських проток, Константинополя тощо <sup>147</sup>.

Що стосується українців, білорусів та частини поляків, які знаходилися у складі Російської імперії, то по відношенню до них здійснювалася брутальна політика русифікації й асиміляції. Спроби громадськості



зазначених етносів домогтися скасування національних утисків піддавалися репресіям.

Інша справа – пропагандистське оформлення політики у слов'янському світі. Тут російські офіційні чиновники не скупилися на всяке марнослов'я. Працівники Міністерства закордонних справ, члени царської родини, депутати Державної думи полюбляли поговорити про слов'янську солідарність, “славну і геройську Сербію”, “стражденну та розідрану на три частини Польщу”. Газета Південно-Західного фронту “Армейский вестник” стверджувала, що Росія несе слов'янським народам Габсбурзької монархії “свободу й здійснення... національних прагнень”<sup>148</sup>. Великий князь М.М. Романов і думські політики робили заяви про можливість визнання автономії об'єднаної Польщі, звичайно, в складі Російської імперії. Щоправда, більшість поляків не вірила цим обіцянкам, оскільки вони давалися, за вдалою оцінкою О.Ф. Керченського, “у хвилину страху” перед німецькою військовою силою”<sup>149</sup>.

На початку війни царські війська витіснили з Буковини та Східної Галичини австрійців і знаходилися там до середини літа 1915 р. Українське населення – русини – отримали можливість познайомитися безпосередньо з усіма “принадностями визвольної місії російської армії”. Край був насичений націоналістами з чорносотенного “Союзу руського народу” й царськими чиновниками з різних губерній імперії. Окупаційна адміністрація на чолі з графом Г. Бобринським відзначилася в своїх діях щодо населення брутальною сваволею. З наказу воєнного коменданта генерала М. Янушкевича здійснювалися масові депортації українців, поляків, німців, євреїв.

Зразу ж розпочалася насильницька русифікація краю. Новоприбулі чиновники вимагали, щоб у всіх установах спілкувалися лише російською мовою. Навчання в школах українською мовою було заборонено. Генерал-губернатор Г. Бобринський видав низку обов'язкових постанов, згідно з якими припинялася діяльність культурно-просвітницьких організацій, створених місцевою інтелігенцією. Було призупинено публікацію українських газет. Журналіст газети “Русские ведомости”, який намагався виявити реакцію інтелігенції на сваволі окупаційної адміністрації, отримав лаконічну і промовисту відповідь: “Росія хоче відібрати “у нас те, що ми відвоювали в німців ціною тяжких жертв”<sup>150</sup>.

Ці та інші безчинства доповнювалися гоніннями й депортаціями священників греко-католицької церкви у внутрішні регіони імперії. Безпосереднім організатором цих ганебних заходів став митрополит православної церкви Євлогій, призначений у край за наполяганням Миколи II. Для термінової доставки православних священників рекувізувалися навіть залізничні вагони, призначені для перевезення боєприпасів для діючої армії<sup>151</sup>. Під впливом цих подій у багатьох солдат царської армії з числа етнічних українців почала зростати національна свідомість. Більше того, війна підняла національну проблему нерідко “до рівня питання життя і смерті”<sup>152</sup>.

Після відступу російських військ галичанам довелося зіткнутися з помстою Габсбурзької влади, яка запідозрювала їх у співробітництві з



царською окупаційною адміністрацією. Тисячі людей були ув'язнені в тюрмах та таборах. І все ж становище галицьких українців під австрійським управлінням було сприятливішим. Усталені правові відносини європейського типу стримувати сваволлю цивільної влади, що й було відзначено на конкретних прикладах пресою Наддніпрянської України, зокрема часописами “Одесские новости” та “Украинская жизнь”. “Як намісник його величності, – наголошував головний габсбурзький адміністратор Галичини фон Кокард у Львові представникам крайової влади, – я відповідаю тут за всю цивільну адміністрацію. Я зобов'язаний вимагати, щоб всі підлеглі мені особи сумлінно виконували мої розпорядження, пройнявшись свідомістю, що всі ми існуємо для населення, а не населення – для нас. Точне виконання законних постанов і неупереджене ставлення до всіх прошарків населення, незалежно від віросповідання, національності та становища в суспільстві – ось основні умови нашої діяльності тут. Тільки таким чином ми можемо заслужити довір'я всього краю й населення у загальних інтересах нашої держави”. Фон Кокард наполягав, щоб всі посадові особи в адміністрації оволоділи мовами національностей, які проживали у Галичині<sup>153</sup>. Отже, австрійці практикували гнучкіші методи управління для збереження своєї імперії, ніж царські чиновники.

Тотальний характер війни з її несподіваними поворотами і катаклізмами, величезною кількістю полонених, загинлих та скалічених людей – усе це внесло корективи у відносини поміж солдатами й офіцерами, які раніше трималися винятково на статутних вимогах. Солдатські маси стали почуватися вільніше і впевненіше. Критичне становище на фронтах під час літньої кампанії 1915 р. змусило вище командування відійти частково від імперського принципу формування військових частин, згідно з яким відбувалося огульне перемішування представників різних націй та народностей. На передових лініях Південно-Західного фронту з'явилися, зокрема, низові підрозділи, які склалися виключно з українців. Тим самим було покладено початок стихійному й своєрідному процесу українізації військових частин, про що повідомляли тодішні часописи.

Російський націоналіст, член Державної думи В. Шульгін був вкрай здивований побаченням під час відвідин ним частин Південно-Західного фронту. “Там, на фронті, – говорив він, – часто можна зустріти цілі роти, укомплектовані малоросами, очолювані старшинами-малоросами. А перед атакою, в тяжкий та трагічний момент виходу з окопів, там звучать їх слова: “А ануते, хлопці!”<sup>154</sup>.

Після Лютневої революції 1917 р. у військах падала дисципліна, траплялися випадки їх деморалізації з елементами анархії. На думку командування Південно-Західного фронту, солдати з числа українців виявилися дисциплінованішими й тому “більш здатними воювати”. Генерали О.Є. Гутор, М.М. Бухонін і Л.Г. Корнілов почали наполягати на необхідності українізації військ<sup>155</sup>.

Незважаючи на попри ці та інші загальновідомі факти, шовіністична преса звинувачувала українців у зрадництві. Розповсюджувалися безглузді вигадки про те, що вони є продуктом австрійської винахідливості”.





Український національно-визвольний рух став кваліфікуватися як ініційований з боку Німеччини й Австро-Угорщини. Однак такі образливі наклепи тільки прискорили процес визрівання етнічної самосвідомості українців.

Продовження війни нагромаджувало дедалі нові проблеми в усіх галузях економіки. З усією силою дався взнаки імперський принцип розміщення продуктивних сил. Паливна і металургійна промисловість знаходилася на території України, а підприємства металообробки зосереджувалися переважно у районах Москви та Петрограда. Через припинення постачання цим заводам польського, німецького й англійського мінерального палива в роки війни майже все енергетичне навантаження лягло на донецьке вугілля, доставка якого у необхідних обсягах виявилася неможливою справою внаслідок слабкої провозоспроможності залізниць і нестачі рухомого транспорту.

В той час загострилася боротьба між прибічниками адміністративного та економічного методів регулювання продовольчого й товарного ринку, що було пов'язано з інтересами різних груп і прошарків виробників та споживачів. Новий керівник Міністерства внутрішніх справ О.М. Хвостов, який відзначався чорносотенними поглядами, став пояснювати причини дорожнечі й спекуляції злочинною діяльністю купців, що не були етнічними росіянами, і засиллям іноземного капіталу. Восени 1915 р. він оприлюднив свою економічну програму в засобах масової інформації, яка складалася з наступних пунктів: боротьба з дорожнечею, із засиллям іноземного капіталу та із синдикатами; попередження безробіття по закінченню війни; організація професійних спілок робітників<sup>156</sup>. Враховуючи, що суспільство стогнало від дорожнечі, програма Хвостова була покликана заспокоїти населення, показати йому, що влада робить усе для приборкання спекулянтів, піклується про добробут своїх підданих. Зрештою, він домігся царського повеління про відповідальність губернаторів за стан справ на продовольчому й товарному ринку. Його програму активно підтримали націоналістичні фракції у Державній думі, де домінували представники великого землеволодіння. Останні докладали значних зусиль, щоб не допустити до вирішення продовольчого питання тих депутатів, які об'єдналися у Прогресивному блоці думи.

Реалізація хвостовської програми засвідчила, що в країні продовжували жити і діяти прототипи гоголівських персонажів, які хизувалися у дусі вищої адміністрації кріпосницької епохи. Виконуючий обов'язки харківського губернатора Кошуро-Масальський під впливом телеграм О.М. Хвостова видав низку обов'язкових постанов по боротьбі з дорожнечею, реалізація яких поліцією вилилася в своєрідні форми терору проти дрібних торговців. “Треба повісити одного, другого, третього, й тоді все буде гаразд”<sup>157</sup>, – заявляв він, задовольняючи інстинкти натовпу. З'являючись на базарах Харкова, Кошуро-Масальський довільно визначав ціни на продовольчі товари, які після цього надовго зникали з ринку. Такі дії виконавчої влади призводили до опору з боку прихильників комерційного способу регулювання останнього.



Загострення продовольчої кризи, спекуляція товарами широкого вжитку, безмірне збагачення одних та зубожіння інших призвели до загального осуду з боку широких верств населення цих ганебних явищ. Вислів “кому війна, а кому рідна мати” набув широкого розповсюдження. Оповіді щодо корупції й зловживань чиновників стали притчею во язицех.

Найбільшим розмахом корупції та падіння моральності відзначалися великі міста й особливо імперські столиці – Петроград і Москва. У 1915 р. в Петрограді з’явилися черги робочого люду за продовольчими товарами. Не вистачало найнеобхідніших харчових продуктів – хліба, крупи, м’яса, цукру. Й це при тому, що постачання ними столиці не тільки не зменшилося, а навіть зросло. У 1913 р. за даними Петроградського порайонного комітету із залізничних перевезень, до столиці доставлено 70 млн. пудів продовольчих вантажів, у 1914 р. – 79, у 1915 р. – 101<sup>158</sup>. Остання цифра компенсувала зменшення підвозу останніх водними шляхами.

Правляча верхівка, звичайно, намагалася задовольнити потреби населення центрів держави. Ціни на харчові продукти в Москві та Петрограді, доставлені з України й інших регіонів імперії, були значно нижчі, ніж, наприклад, у Харкові<sup>159</sup>. Досягнення такого результату, особливо з урахуванням транспортних витрат, стало можливим передусім за рахунок адміністративних методів регулювання продовольчого ринку, закупівлі державою у величезних обсягах і за низькими цінами продовольства в селян для армії та використання частини цих припасів. Проте такі заходи уряду викликали гостре незадоволення місцевих еліт і посилювали суперечності між центром та національними окраїнами. “Панове, – заявив з думської трибуни 18 лютого 1916 р. всебічно обізнаний із станом справ у цій сфері член Державної думи і водночас уповноважений Харківської губернії з постачання продовольства для армії П. Неклюдов, – мені часто доводиться приїжджати в Петроград з різними справами, й я завжди покидаю його з великою радістю – настільки тут огидно... ніхто нічого не робить, всі розпускають плітки, всі незадоволені та всі вимагають, щоб їх добре годували, забезпечували повним комфортом, без жодних зусиль з їхнього боку”<sup>160</sup>. Зміст цього виступу віддзеркалює гостре невдоволення провінції ситістю й безтурботністю привілейованої верхівки столиці на фоні загального зубожіння народу у роки війни.

В травні 1915 р. війська держав Центрального блоку прорвали фронт на лінії Горлиця-Тарнов і стали просуватися далі на схід. Відхід російських армій, який продовжувався до осені, був надто тяжким. Відчувалася, як згадував генерал-квартирмейстер верховного головнокомандувача Ю. Данилов, велика перевага противника у технічному оснащенні військ<sup>161</sup>. Невдовзі було залишено Станіслав, Львів, Галич. 23 липня (5 серпня 1915 р.) німецькі війська зайняли Варшаву. Остання – “святая святих польської душі – без пострілу здана вандалу й ворогу”, – констатував з трибуни Державної думи “правий серед правих”, представник великого землеволодіння В.М. Пуришкевич<sup>162</sup>.



Поразки російських армій влітку 1915 р., втрата обширних територій справили на суспільство гнітюче враження. Рельєфно проявилися всі хвороби державного і суспільного організму імперії. Розпочалися, як це завжди було у критичні періоди російської історії, пошуки винних, що призводило до порушення психологічної рівноваги в різних сферах життя та людської діяльності.

Наслідком цих й інших недоліків стали розбірки у Державній думі, де найгаласливішими, як завжди, були “істинно руські люди” з правих націоналістичних фракцій, дії котрих визначалися в основному інтересами помісного дворянства. Причини поразок на фронтах вони пояснювали майже виключно факторами суб’єктивного характеру, зокрема відсутністю в уряді великих і колоритних особистостей, здатних зміцнити самодержавну владу, встановити жорстокіший порядок у суспільстві. Виходячи з цього, праві зосереджували вогонь по тих посадових особах, які не відповідали, на їх погляд, зазначеним якостям або мали зв’язки з керівництвом Прогресивного блоку, опозиційного до влади.

Під час думських дебатів тон задавали депутати правих фракцій від Курської губернії (“курські солов’ї”) М.Є. Марков 2-ий та В.М. Пуришевич, які очолювали чорносотенні організації “Союз руського народу” й “Руський народний союз імені Михаїла Архангела”. Їх промови відзначалися відвертою ксенофобією та антисемітизмом. Улюбленим способом дискредитації опонентів стало для них шельмування останніх і навіть звинувачення їх у зраді. Перспективу краху царського режиму праві розглядали як особисту катастрофу. За даними міністра землеробства О.М. Наумова, близько двох третин всього багатства країни від загального річного валового виробництва давало сільське господарство <sup>163</sup>, лівова частина якого належала поміщикам. Переможна війна гарантувала збереження цих багатств та старої системи влади з домінуванням помісного дворянства на політичній сцені імперії. Відсувалася загроза ліквідації великого землеволодіння, яка ставала реальністю в разі перемоги національних революцій на окраїнах держави. Цим пояснюється шаленство правих при одній лише згадці, що “Росія є тюрмою народів” або при надходженні, наприклад, повідомлення про підняття галицькими січовими стрільцями українського прапору після взяття фортеці Перемишль. “Піднімати національні питання, – заявив у Державній думі 19 листопада 1916 р. Пуришкевич, – значить творити в Росії революцію”. Промови правих у Державній думі супроводжувалися обожнюванням імператора – “променя сонця”, якого вводять в оману лиходії. Звідси вимоги до вищих урядовців – відправлятися у царську Ставку, “кинутися в ноги государя, просити царя розплющити очі на жахливу дійсність” <sup>164</sup>. Разом із союзниками у Державній думі праві висували вимоги підписати майбутній мир “на руїнах Берліна і на кістках Вільгельма”.

З позицій войовничого націоналізму вони намагалися не допустити до органів управління економікою представників торгово-промислового класу. З цією метою всіляко роздмухувалася теза щодо загрози державі від біржових комітетів, синдикатів та інших підприємницьких

---

об'єднань. Якщо до війни ці комітети були для одного з лідерів правих М.Є. Маркова “жидівськими кагалами”<sup>165</sup>, то тепер стали ще й гніздами німецьких агентів<sup>166</sup>.

За популістськими гаслами правих приховувалося також їхнє прагнення не допустити проведення в країні реформ, зберегти недоторканими свої привілеї, виграти час до переможного закінчення війни і примусити після цього замовкнути опозицію. Відповідаючи представникам Прогресивного блоку на їх вимоги реформувати політичну систему, граф В.О. Бобринський заявив: “Дайте перемогти нам перш за все німців, а про свободу потім посперечаємося з цієї трибуни”<sup>167</sup>. Ця заява відповідала й ставленню царя до проведення реформ<sup>168</sup>.

Яскравим проявом байдужості урядових кіл до народних інтересів було їх відношення до розподілу земель німецьких колоністів під час війни. Воно засвідчило, зокрема, що селянство не може розраховувати навіть на часткове вирішення аграрного питання на свою користь.

Як відзначала преса, “в наших ворогів” – німців було прийнято закон, згідно з яким кожному скаліченому на фронті воїну та вдові кожного загиблого там держава, окрім пенсії, надавала кошти “на облаштування власного осередку”. Залежно від віку і ступеня втрати працездатності солдат міг отримати від 6930 до 24 750 марок. Закон дозволяв використати одержаний капітал для придбання будинку, земельної ділянки, а також для поліпшення господарства, виплати боргів тощо<sup>169</sup>. Однак у царській Росії через слабкість фінансової системи годі було й мріяти про такі пільги. Проте були інші можливості для підтримки війни і в першу чергу шляхом наділення їх землею з державного запасу та фонду німецького землеволодіння, ліквідованого в південній Україні й у деяких інших місцевостях.

Українці з глибини віків проникали в цей край і під захистом Запорозької Січі займалися скотарством, землеробством, рибальством та торгівлею з кримськими татарами. Після знищення Росією останньої й приєднання Криму розпочалася масова колонізація південних українських степів. Уряд Катерини II став запрошувати на поселення туди іноземців, надаючи їм грошову допомогу і всілякі пільги. Переселенці-болгари отримували по 50 дес. степової землі на сім'ю, а німці – по 60-65 дес. Українці, які переселялися з Полтавщини, Чернігівщини та інших українських губерній, одержували наділи на сім'ю в декілька разів менші. Земельні площі розміром у сотні, тисячі й навіть десятки тисяч десятин отримали російські дворяни, а разом з ними – особи німецького походження, які перебували на російській службі, – Затлери, Гонгауфи, Зелінгери, Штумпфи, Келлери, Шіллери та ін. Так виникло в Південній Україні німецьке землеволодіння, розміри якого перевищували 2 млн. дес. Напередодні Першої світової війни у Таврійській губернії німцям належало 23,5%, а в Херсонській – 18% від загальної приватновласницької земельної площі<sup>170</sup>.

Однак розвиток сільського господарства у цьому регіоні України гальмувався через нестачу робочої сили. Напередодні війни в райони німецького землеволодіння тільки з Полтавської губернії відправлялося



на заробітки понад 100 тис. селян щорічно <sup>171</sup>. На думку громадськості, такий стан речей мав би сприяти переселенню з густонаселених українських губерній працездатного населення з давніми хліборобськими традиціями. Заходи уряду у цьому напрямку прискорили б розвиток продуктивних сил краю й ослабили соціальне напруження в старих землеробських центрах з характерним для них аграрним переселенням.

Влітку 1915 р. Генеральний штаб звернувся до глави ГУЗІЗ О.В. Кривошеїна з пропозицією нагороджувати солдат і старшин, які відзначилися у боях, земельними ділянками з фонду колишніх німецьких колоністів <sup>172</sup>. Про необхідність прийняття закону, який би гарантував наділення безземельних та малоземельних селян з цього фонду, заговорили в Державній думі <sup>173</sup>.

Більшість експертів з аграрних питань висловлювалася за передачу земель німецьких колоністів селянам з допомогою Селянського банку з наступним довгостроковим викупом їх новими господарями. Зрештою, урядом було розроблено і внесено на розгляд Ради міністрів законопроект про ліквідацію земельних ділянок колоністів. Німецьким й австрійським підданам заборонялося володіти нерухомістю в 25 прикордонних та прибережних з Балтійським, Азовським і Чорним морями губерніях <sup>174</sup>. 2 лютого 1915 р. законопроект було схвалено <sup>175</sup>. Рада міністрів висловила за те, щоб задовольнити у першу чергу учасників війни <sup>176</sup>. Цього рішення очікували, зокрема, мільйони селян з українських губерній, які з появою перших чуток про ліквідацію німецького землевлодіння припинили виплати за оренду власної землі.

Однак питання щодо наділення землею сімей фронтовиків, як з'ясувалося пізніше, було залишене на самоплив. Щоправда, депутати Державної думи заслухали з цього приводу записку міністра землеробства О.М. Наумова, який мав намір регулювати аграрні й продовольчі проблеми. Було заслухано також проєкти думських балакунів. На цьому вирішення питання щодо наділення землею воїнів, малоземельних та безземельних селян і завершилося. Спрацювали, як завжди, державні механізми в інтересах помісного дворянства. Посаду міністра землеробства невдовзі обійняв представник правих – граф О.О. Бобринський – власник смілянської латифундії на Київщині. Землі з ліквідованого у південних губерніях України фонду німецьких колоністів опинилися в руках російських поміщиків та біржових спекулянтів, які скуповували їх за низькими цінами у від'їжджаючих німців. Отже, влада в черговий раз засвідчила свою антинародну сутність.

У роки війни сталися глибокі зміни в народній психології, які вплинули на хід подій у суспільстві, сприяли розвитку національно-визвольного руху на окраїнах імперії.

В Україні повсюдними стали вимоги навчання дітей і дорослих рідною мовою. 12-15 вересня 1916 р. у Вінниці відбулася губерньська нарада з питань розвитку сільського господарства. В її роботі взяли участь земські діячі, вчені, агрономи, кооператори. Нарада висловила за викладання дисциплін у сільськогосподарських навчальних закладах українською мовою <sup>177</sup>. Активний рух за відродження освіти рідною мовою



розгорнувся в інших губерніях. Земське зібрання Золотоніського повіту Полтавської губернії підтримало пропозицію членів повітової шкільної ради про необхідність викладання в навчальних закладах українською мовою, без чого “вся шкільна справа є мертвою”<sup>178</sup>.

Зміни у суспільній психології сприяли прозрінню декого із засліплених антиукраїнською пропагандою в усіх суспільних прошарках. Член Державної думи від Полтавської губернії М.І.Коваленко – завзятий українофоб, якому скрізь та всюди привиджувався раніше сепаратизм, виступив у січні 1916 р. на зібранні Полтавського губернського земства промовою, в якій наполягав на необхідності викладання у школах українською мовою<sup>179</sup>. Чернігівський земський журнал відзначав напередодні нового навчального року, що питання навчання рідною мовою “перетворилося на крик всього українського народу”. Перефразовуючи відомий вислів царського міністра Валуєва, часопис висловив упевненість, що “українська мова була, є й буде”<sup>180</sup>.

Важливими осередками пробудження і формування національної свідомості в роки війни стали кооперативи та їх об’єднання. За ініціативою й фінансовим сприянням останніх у Полтавській, Київській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях облаштувалося устаткування для показу кінофільмів і кінохронік, організовувалися народні бібліотеки й будинки, курси, лекції, щотижневі огляди подій на фронті. Із середовища кооператорів вийшла велика кількість активістів, які працювали в громадських організаціях, докладаючи великих зусиль до поширення освіти та культури серед українського населення.

13–14 вересня 1915 р. відбулася нарада кооператорів Чернігівського повіту, учасниками якої були у переважній більшості вчителі, священники, агрономи, сільські господарі. Предметом її обговорення стало, зокрема, мовне питання. Аудиторія висловила незадоволення складом лекторів і вимагала, щоб доповіді виголошувалися українською мовою<sup>181</sup>. Восени 1915 р. на кооперативному з’їзді в Одесі виникла конфліктна ситуація через заборону представником канцелярії градоначальника Подольцевим користуватися під час виступів українською мовою. Наприкінці з’їзду виникли дебати з питань “мовної публікації матеріалів у кооперативній пресі”. Наводилися яскраві й переконливі факти не сприйняття українським селянством відповідної літератури російською мовою. Щоб вгамувати пристрасті та подальше загострення обстановки, головуєчий зібрання запевнив, що кооперативна преса Херсонщини буде друкувати матеріали українською мовою<sup>182</sup>.

Вплив кооперативів України на зростання національної свідомості населення засвідчив Третій з’їзд уповноважених споживацьких товариств, які входили до складу Московської спілки. Голова Київської спілки П.Пожарський у своїй промові на з’їзді 22 жовтня 1915 р. звернув увагу аудиторії на те, що кооперація в Україні важлива не тільки з точки зору економічної, а й національної. Високу оцінку останній на цьому форумі дав майбутній член Генерального секретаріату Української Центральної Ради М. Стасюк. За його висловленням, кооперація “сприяє перетворенню селянства з етнографічної маси у націю в повному розумінні слова”<sup>183</sup>.



В роки війни набрав обертів український визвольний рух. На думку одного з його учасників В.Прокоповича, останній впливав на життя всієї імперії, його враховували реальні політики. ІV Державна дума вимушена була приділяти цьому питанню немало уваги під час дебатів<sup>184</sup>. Однак відсутність у програмі опозиційного до влади Прогресивного блоку навіть згадки щодо автономії України викликала гостре незадоволення громадськості останньої. Її ліберальних представників бентежила думка щодо марності крові, яка проливалася українцями на фронтах. Вони почали піддавати війну осуду. Рада Товариства українських поступовців оприлюднила декларацію, в якій проголошувалася необхідність боротьби “за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу”. Керівництво цієї партії підготувало записку з виконанням своїх поглядів на поточні події й передало її через американського посла у Петрограді президенту Сполучених Штатів Америки В. Вільсону<sup>185</sup>, який проголосив програму надання поневоленим народам незалежності.

Поразки царської армії та економічний занепад посилювали суспільно-політичну кризу у країні. Окремі політичні організації, як-от Катеринославський ініціативний комітет Українського самостійного союзу, домагалися зокрема повної незалежності України<sup>186</sup>.

В осередках українського визвольного руху почало обговорюватися питання щодо створення власного війська. Цю ідею проголосив наприкінці 1916 р. М. Міхновський в українському клубі Києва. Його пропозиція передбачала організацію війська з українців, які перебували на фронті. За спогадами секретаря Центральної Ради М.Єремїва, “це зібрання можна справедливо вважати першою спробою створення української воєнної сили”<sup>187</sup>.

\* \* \*

В даній праці розглянуто тенденції загострення суперечностей у суспільстві царської Росії на фоні подій Першої світової війни. Деякі з них існували протягом тривалого часу, а під час останньої посилилися й досягли рівня критичної маси. Це призвело до неухильного сповзання імперії Романових до прірви, яка виросла з недовіри народу до влади. Стрижневою лінією цього процесу стало, на наш погляд, руйнування сільського господарства. Найпрацездатніша частина чоловічого населення села знаходилася в окопах діючої армії, матеріально-технічну базу землеробства було підірвано. Діяльність державних установ по регулюванню аграрних відносин, продовольчого та товарного ринку не відповідала інтересам народних мас. Міністр землеробства царського уряду О.М. Наумов у своїй промові в Державній думі на початку третього року війни обережно і делікатно навів “картину моторошної відповідальності” свого відомства в справі забезпечення армії й тилу продовольством через непосильний тягар, який несе селянство<sup>188</sup>.

Війна виявила з усією силою гальмування царським урядом розвитку продуктивних сил України, суперечності між правлячим режимом та народом, центром і національними окраїнами, між владою й підприємцями та

---

---

іншими прошарками суспільства. Страшні картини навколишньої дійсності воєнних років спряли пробудженню селянства від вікової летаргії, зростанню його національної свідомості. З часом цей процес привів до української революції. Його можна порівняти з нагромадженням величезної енергії у земних надрах, яка здатна викликати гігантські тектонічні зрушення. На жаль, провідні кола громадськості України виявилися недостатньо підготовленими для того, щоб направити енергію народу в організоване русло визвольних змагань на національно-політичному ґрунті.

- 
- 1 Боффа Джузеппе. История Советского Союза. В 2-х т. – Т. 1. – М., 1990. – С. 25.
  - 2 Там само.
  - 3 Ежегодник Министерства финансов. Выпуск 1915 г. – Пг. – С. 553–554.
  - 4 Витте С.Ю. Воспоминания. – Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая ЪЫ. – М., 1960. – С. 521.
  - 5 Там само. – С. 524.
  - 6 Экономическая жизнь Подолии. – Каменец-Подольский. – 1913. – 1 авг.
  - 7 Ежегодник Министерства финансов. Выпуск 1914 г. – Пг. – С. 6-7.
  - 8 Черниговская земская неделя. – Чернигов. – 1915. – 2 окт.
  - 9 Норман Дейвис. Европа. История. – К., 2000. – С. 904.
  - 10 Черниговская земская неделя. – 1914. – 15 і 22 авг.
  - 11 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1914. – 11 сент.
  - 12 Норман Дейвис. Назв. праця. – С. 923.
  - 13 Черниговская земская неделя. – 1914. – 1 авг.
  - 14 Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия III. Стб. 5.
  - 15 Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. Ч. III. Сельское хозяйство и крестьянство. – Л., 1967. – С. 133. (Далі: Экономическое положение России...).
  - 16 Там само. – С. 131.
  - 17 Черниговская земская неделя. – 1914. – 22 апр.
  - 18 Бокарев Ю.П. Российская экономика в мировой экономической системе (конец XIX – 30-е гг. XX в.) // Экономическая история России XIX – XX в.: Современный взгляд. – М., 2000. – С. 439–440.
  - 19 Черниговская земская неделя. – 1914. – 7 февр.
  - 20 Там само. – 21 нояб.
  - 21 Там само. – 24 окт.
  - 22 Ежегодник Министерства финансов. Выпуск 1915 г. Пг. – С. 152-153, 556-557.
  - 23 Горнозаводское дело. – 1917. – № 28–29. – С. 16-94.
  - 24 Черниговская земская неделя. – 1914. – 24 окт.
  - 25 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1914. – 25 сент.
  - 26 Киевская земская газета. – Киев. – 1914. – 29 авг.
  - 27 Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) Дис. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 1999. – С. 31, 32.
  - 28 Там само. – С. 34, 35.
  - 29 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1916. – 24 марта.
  - 30 Известия Особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. – 1916. – № 21. – С. 51.
  - 31 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1915. – 24 сент.
  - 32 Лановик Б.Д. Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999. – С. 572.
  - 33 Див.: Вывоз из России главнейших товаров в 1912 и 1913 гг. // Ежегодник Министерства финансов. – Пг., 1915. – С. 553.
  - 34 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1914. – 24 окт.



- 
- 
- 35 Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. 34, оп. 1, спр. 8, арк. 37; спр. 27, арк. 24.
- 36 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1914. – 28 авг.
- 37 Там само. – 24 окт.
- 38 Там само. – 1915. – 19 февр.
- 39 Там само. – 1916. – 6 окт.
- 40 Там само. – 1915. – 8 окт.
- 41 Там само. – 1916. – 6 окт.
- 42 Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). – М., 1925. – С. 21.
- 43 Обзор деятельности Особового совещания по продовольствию. – Пг., 1916. – С. 92-93.
- 44 Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 г.). – Ленинград, 1985. – С. 29.
- 45 Шапошнікова Н.О. Назв. праця. – С. 53-54.
- 46 Народное хозяйство в графиках 1913–1922. – Т. XIV. – М., 1923. – С. 5.
- 47 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1915. – 5 февр.
- 48 Там само. – 1916. – 4 февр.
- 49 Черниговская земская неделя. – 1916. – 22 апр.
- 50 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1916. – 16 июня.
- 51 Черниговская земская неделя. – 1916. – 22 апр.
- 52 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1916. – 3 июня.
- 53 Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 6-7. – С. 49.
- 54 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – Х., 1916. – 3, 16 июня.
- 55 Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 6-7. – С. 49.
- 56 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 16 июня.
- 57 1916 год в сельскохозяйственном отношении. – Пг., 1916. – С. 20.
- 58 Русские ведомости. – 1916. – № 172.
- 59 Экономическое положение России... ч. II. – С. 390.
- 60 ДАЛО. – Ф.4, оп. I, спр. 73, арк. 212 зв.
- 61 Россия в мировой войне 1914 – 1918 года (в цифрах) – С. 17, 20, 49.
- 62 Торгово-промышленная газета, – 1916. – 27 мая.
- 63 Там само. – 26, 27, 28 мая и 1 июня.
- 64 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. 6 окт.
- 65 Россия в мировой войне 1914 – 1918 годов (в цифрах). – С. 17, 20, 49.
- 66 Промышленность и торговля. – 1914. – № 17. – С. 204 – 205.
- 67 Там само.
- 68 Тагирова Н.Ф. Типология региональных рынков Европейской России конца XIX – начала XX вв. (на примере поволжских губерний) // Экономическая история России XIX – XX вв.: современный взгляд. – М., 2000. – С. 344.
- 69 Клейн Н.Л. Государство и частное предпринимательство в капиталистической России. Опыт Поволжья // Экономическая история России XIX – XX вв. – С. 369.
- 70 Промышленность и торговля. – 1914. – № 17. – С. 203.
- 71 Там само. – 1915. – 2 июля.
- 72 Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 11. – С. 21-24.
- 73 Вестник путей сообщения. – 1914. – № 14. – С. 132.
- 74 Промышленность и торговля. – 1914. – № 17. – С. 203.
- 75 Черниговская земская неделя. – 1915. – 26 июня.
- 76 Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 2-3. – С. 5.
- 77 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 22 окт.
- 78 Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С. 314-315.
- 79 Киевская земская газета. – 1917. – № 2-3. – С. 83.
- 80 Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 8. – С. 57-58.
- 81 Киевская земская газета. – 1917. – № 2-3. – С. 83.
- 82 Черниговская земская неделя. – 1915. – 18 дек.
- 83 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 14 янв.
- 84 ЦДІА України. – Ф.2161, оп. I, спр. 208, арк. 17, 18, 36.
- 85 Там само. – Арк. 111.
- 86 ДАЛО. – Ф.2, оп. I, спр. 159, арк. 48.
- 87 Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России 1914 – февраль 1917 г. – М., 1971. – С. 76-77.
- 88 Известия Харьковской городской думы. – 1917. – № 1-3. – С. 179-180.
- 89 Там само.

- 
- 90 Рабочее движение на Украине в период Первой мировой империалистической войны. Июль 1914г. – февраль 1917г.: Сборник документов и материалов. – К., 1966. – С.243.
- 91 ЦДА України. – Ф.896, оп.1, спр. 3, арк. 28.
- 92 Там само. – Спр.2, арк.137.
- 93 Киевская земская газета. – 1914. – 21 нояб.
- 94 Там само. – 1916. – 25 окт.
- 95 Горнозаводское дело. – 1910. – №3. – С. 96.
- 96 Промышленность и торговля. – 1914. – № 10. – С. 512.
- 97 Горнозаводское дело. – 1910. – №3. – С. 96.
- 98 Там само. – С. 102.
- 99 Там само. – 1912. – №36. – С. 57-58.
- 100 Там само. – 1910. – №3. – С. 96.
- 101 Промышленность и торговля. – 1914. – № 10. – С. 511.
- 102 Там само. – 1916. – №13. – С. 372.
- 103 Верига В. – Вказ. праця. – С. 225.
- 104 Промышленность и торговля. – 1916. – №. 34-35. – С.156; №36-37. – С.191-194.
- 105 Горнозаводское дело. – 1913. – № 24. – С. 7376-7377; № 35. – С. 7724-7725.
- 106 Промышленность и торговля. – 1916. – № 13. – С. 373.
- 107 Горнозаводское дело. – 1910. – № 4. – С. 113-115.
- 108 Там само. – 1911. – № 33. – С.2604.
- 109 Там само. – 1914. – № 45 – С. 99-139.
- 110 Там само. – С. 9942-9943.
- 111 Промышленность и торговля. – 1916. – № 10. – С. 293-294.
- 112 Горнозаводское дело. – 1911. – № 26. – С.2331.
- 113 Промышленность и торговля. – 1916. – № 10. – С. 293-294.
- 114 Там само. – С. 293.
- 115 Экономическое положение России... Ч.III. – С. 96.
- 116 Там само. – С. 34.
- 117 Там само. – С. 40.
- 118 Промышленность и торговля. – 1916. – № 32-33. – С. 122-133.
- 119 Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб. 3524.
- 120 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 3 сент.
- 121 Питер Холквист. Тотальная мобилизация и политика населения: Российская катастрофа (1914 – 1921) в европейском контексте// Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium). – СПб., 1999. – С. 89.
- 122 Там само. – С. 85-88.
- 123 Там само. – С. 89.
- 124 Курцев А.Н. Беженство// Россия и Первая мировая война... – С. 131.
- 125 Реєнт О.П. Світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 року. – К., – С. 9.
- 126 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 24 сент.
- 127 Горний М. Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні// Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. – Чернівці, 1998. – С. 171.
- 128 Курцев А.Н. – Вказ. Праця. – С.132.
- 129 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 18 февр.
- 130 Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 8-9. – С. 252-253, 256.
- 131 Промышленность и торговля. – 1916. – №9. – С. 246-247.
- 132 Украинская жизнь. – 1915. – № 1. – С. 85-86.
- 133 Черниговская земская неделя. – 1915. – 4 сент.
- 134 Винниченко В. Відродження нації: Ч.І., – К., 1990. – С.31-32.
- 135 Украинская жизнь. – 1915. – № 1. – С.84-85.
- 136 Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 63.
- 137 Черниговская земская неделя. – 1915. – 4 сент.
- 138 Шелухаев В.В. Разработка кадетами национального вопроса в годы Первой мировой войны // Первая мировая война. Пролог XX века. – М., 1998. – С.358.
- 139 Украинская жизнь. – 1916. – №2. – С. 115.
- 140 Черниговская земская неделя. – 1914. – 22 авг.
- 141 Там само. – 26 сент.
- 142 Там само. – 21 нояб.
- 143 Киевская земская газета. – 1916. – 26 июля.

- 
- 
- 144 Исламов Т.М. Распад Австро-венгерской монархии и его последствия в политической эволюции средневропейского региона// Первая мировая война. Пролог XX века. – С.349-350.
- 145 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 7 мая.
- 146 Там само – 1914. – 13 нояб.
- 147 Черниговская земская неделя. – 1915. – 10 апр.
- 148 Киевская земская газета. – 1914. – 10 янв.
- 149 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 7 мая.
- 150 Елисеева О.И. Геополитические проекты Г.А. Потемкина. – М., 2000. – С.39-31.
- 151 Шацилло К.Ф. От Портсмутского мира к Первой мировой войне. Генералы и политика. – М., 2000. – С.319-320.
- 152 Армейский вестник. – 1914. – 16 сент.
- 153 Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия III. – Стб. 46.
- 154 Украинская жизнь. – 1915. – № 1. – С. 77.
- 155 Марк фон Хаген. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи // Россия и Первая мировая война... – С. 392-396, 404.
- 156 Там само – С. 386, 398-399.
- 157 Украинская жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 141-142.
- 158 Там само – 1916. – № 2 – С. 115.
- 159 Там само.
- 160 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., – Філадельфія, 1995. – С. 57, 60, 64.
- 161 Промышленность и торговля. – 1915. – № 26. – С. 451.
- 162 Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб. 1820-1824.
- 163 Там само – Стб. 3451.
- 164 Там само – Стб. 1829-1830.
- 165 Там само – Стб. 1827.
- 166 Данилов Ю. Военно-исторический журнал. – 1991. – № 10.
- 167 Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб. 247.
- 168 Там само – Стб. 1834.
- 169 Киевская земская газета. – 1916. – 1 дек.
- 170 Горнозаводское дело. – 1913. – № 21. – С. 7330.
- 171 Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб. 372-373.
- 172 Там само – Стб. 4818.
- 173 Иоффе Г.З. Революция и судьбы Романовых. – М., 1992. – С. 14.
- 174 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 21 июля.
- 175 Там само – 1916. – 4 апр.
- 176 Там само – 1915. – 16 апр.
- 177 Армейский вестник. – 1915. – 2 нояб.
- 178 Киевская земская газета. – 1915. – 4 авг.
- 179 Черниговская земская неделя. – 1914. – 17 окт.
- 180 Там само – 1916. – 29 апр.
- 181 Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 16 апр.
- 182 Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 16-20. – С. 54.
- 183 Черниговская земская неделя. – 1915. – 27 нояб.
- 184 Там само – 1916. – 19 авг.
- 185 Там само.
- 186 Там само – 1915. – 20 окт.
- 187 Там само – 6 нояб.
- 188 Там само – 30 окт.

